

B. V. ŠEŠIĆ:

O ODNOSIMA SUPROTNOSTI I PROTIVREČNOSTI

Problem odnosa suprotnosti i protivrečnosti stvari i procesa rešavan je u logici kao problem odnosa suprotnosti i protivrečnosti pojmova za razliku od istih odnosa kod sudova. Taj problem predstavlja jedno od najtežih pitanja logike u toku celokupnog njenog razvoja. Ovaj problem rešavao je detaljno još Aristotel u svojim osnovnim delima, naročito u „Metafizici“ i „Kategorijama“, ali i pored poznate dubine, temeljnosti i konkretnosti naučne analize Aristotel se često morao zadovoljiti hipotetičkim i problematičnim sudovima o odnosima suprotnosti usled čega na mnogo mesta nalazimo tvrđenja sa „verovatno je“, „reklo bi se“, „izgleda da...“ itd. Aristotelov sud o tzv. „relativima“ može se uzeti kao istoriska ocena stanja rešenosti problema suprotnosti pojmova, ocena koja je u osnovi tačna i danas. Aristotel je VII glavu učenja *O kategorijama* zaključio tvrđenjem: „Pa ipak teško je o ovim stvarima ma šta konačno tvrditi pre nego što budu češće podvrgnuta ispitivanju. Međutim nije beskorisno što su gornje pojedinosti ispitane“. Od Aristotela do danas, bez obzira kako je često, ali ipak većinom čisto formalistički, u sholastičkoj i savremenoj formalnoj i formalističkoj logici, bio rešavan problem suprotnosti, činjenica je ne samo da taj problem nije rešen na naučno zadovoljavajući način, već su se pojavile nove nejasnosti, kolebanja u shvatanjima i čak otvorene elementarno logičke, dakle, nedopuštene protivrečnosti.

Dok je Aristotel bar jasno razlikovao takozvanu kontrarnu opoziciju (naspramnu suprotnost) od kontradiktorne opozicije (protivrečne suprotnosti), u savremenoj logici i ova razlika je postala neodređena ili su razvijena sasvim protivrečna tvrđenja o njoj. Tako, dok je odnos pozitivnog i negativnog pojma (A-non A) za tradicionalnu aristotelovsku logiku odnos protivrečnosti dotle je to po W. Wundt-u i B. Erdmann-u odnos „neodređene disjunktivne razlike“¹⁾. Po svima savremenim logičarima koji se drže Aristotelovog učenja, odnos A-non A jeste

1) B. Erdmann, Logik, 3. Aufl., Berlin 1923, § 298, p. 384.

odnos isključujuće suprotnosti, dakle, protivrečnosti. Po Wundt-u i Erdmann-u ovo shvatanje je neumesno i pogrešno, jer, tvrdi Wundt: „Pošto se ipak u istini samo kod kontradiktorne suprotnosti radi o pravoj suprotnosti to izgleda malo umesno da se negacija izjednačava sa kontrarnom protivrečnošću kod koje su oba pojma pozitivno određena“²⁾. Zato Wundt odnos „A-non A“ ubraja u „neodređene odnose pojmova“ čime je ustvari usvojio vrlo oštru kritiku negativnog pojma od strane Chr. Sigwart-a. Slično gledište zastupa i F. H. Bradley, koji smatra da se formalnogička protivrečnost A-non A „mora prognati iz logike“³⁾.

Nejasnim i međusobno isključujućim učenjima o odnosima suprotnosti dodao je svoju „dijalektičku teoriju“ i prof. D. N. Nedeljković.

Da bi se videlo kako se ovom teorijom ne rešavaju teškoće ranijih učenja nego se već postojeća zbrka samo povećava dovoljno je ukazati na sukob triju shvatanja odnosa pozitivnog i negativnog pojma:

1. Odnos „A-non A“ po klasičnoj aristotelovskoj logici (Strogovič, Asmus, Welton i dr.) jeste *odnos protivrečnosti*; „čovjek-nečovjek“, „belo-nebelo“, „pravda-nepravda“ itd. predstavljaju protivrečnost.

2. Po Wundt-u i Erdmann-u to je odnos „*neodređene razlike*“.

3. Po Nedeljkoviću taj isti odnos jeste dijalektički odnos „*suprotnosti* opšte pozitivnog i opšte negativnog termina“. Znači da savremeni logičari nisu načisto ni sa tim kakav odnos predstavlja odnos jednog pozitivnog i negativnog pojma, jer jedni tvrde da je to razlika, drugi da je to suprotnost a treći da je to protivrečnost! Ako ovome dodamo činjenicu da se i sam Aristotel kolebao u shvatanju ovog odnosa (kao što ćemo videti) i da savremeni logičari nisu načisto ni sa samim Aristotelovim shvatanjem, onda je jasno da odnos suprotnosti predstavlja otvoren problem i u savremenoj logici.

Izuzetan značaj rasprave problema odnosa suprotnosti sastoji se

1. u opšte teoretskom značaju rešenja ovog osnovnog istoriskog problema logike koji je rešavan još od Aristotela; taj opšte teoretski naučni značaj ovog problema sastoji se u tome što su u svima naukama odnosi razlike, suprotnosti i protivrečnosti pojmova od bitnog značaja;

2. u rešenju zbrke koja vlada po ovom pitanju u savremenoj logici;

3. u osvetljavanju jednog od osnovnih pitanja upravo dijalektičke logike koja i jeste logika mišljenja o suprotnim i protivrečnim odredbama objektivne stvarnosti, i

²⁾ W. Wundt, Logik, 4. Aufl., Stuttgart 1919, Bd. I, p. 130.

³⁾ F. H. Bradley, The principles of Logik, Second edition, London 1922, Vol. I, p. 123.

4. u izvanrednom ideološkom značaju pravilnog shvatanja odnosa suprotnosti i protivrečnosti u marksističkoj filozofiji. U ovom poslednjem se sastoji i praktični značaj rešenja gornjeg problema.

Da bismo dijalektički prevazišli sve jednostranosti i pogrešnosti domarksističkih učenja, kao i da bismo usvojili i razvili njihovo „racionalno jezgro“, nužno je kritički izložiti Aristotelovo i savremena shvatanja odnosa suprotnosti.

I. Aristotelovo učenje o odnosima suprotnosti

1. Aristotelovo učenje

Aristotelovo učenje o odnosima suprotnosti pojmova pretstavlja ne samo istorisku osnovu svih docnijih i savremenih učenja nego je to ujedno i najdublje i najsvestranije učenje o o ovom teškom problemu do Hegela. Zato je nužno bar u suštini upoznati to učenje.

Aristotel, pre svega, određuje značenje pojma „drugosti“. Ovaj pojam po Aristotelu ima tri osnovna značenja:

1. „Drugog znači . . . suprotnost identičnom; otud je svaki predmet u poređenju sa svakim drugim ili sa njim identično ili nešto drugo“⁴⁾.

Ovde „drugog“ znači „neidentično“, a kako je identično, po Aristotelu, elementarno logičko to jest prosto identično, to „drugog“ znači „nejedno“.

Odnos između identičnog i neidentičnog odnosno između „jednog“ i ovakvog „drugog“ jeste odnos protivrečnosti.

2. Drugo značenje „drugog“ jeste značenje druge primarne supstancije. Ovde se jedno i drugo razlikuju takođe suštinski, dakle, po formi ili po pojmu, a i po materiji: „S druge strane drugo je ono što nema istu materiju ni isti pojam; tako si ti drugi nego tvoj sused“⁵⁾ — kaže Aristotel. Ovde pojam drugo znači drugu individualnu supstanciju, drugu stvar ili drugo biće. Odnos između ovakvog jednog i drugog jeste odnos razlike.

3. Treće značenje „drugog“ jeste matematičko drugo, to jest drugo jedno. I ovde je u pitanju odnos razlike.

„Drugog biće snači svuda suprotnost identičnom“⁶⁾ — tvrdi Aristotel, — ali ta suprotnost nije kontradiktorna suprotnost ukoliko drugo ne pretstavlja „nejedno“ već nešto određeno pozitivno⁷⁾. Ali kategorija „drugosti“ čini samo najdublju osnovu

4) Aristoteles, *Metaphysica* I, 3, 1054 b 15.

5) Aristoteles, *Metaph.* I, 3, 1054 b 15

6) Aristoteles, *Met.* V, 9, 1018 a 10.

7) Aristoteles, *Met.* I, 3, 1054 b 20.

odnosa suprotnosti, jer „svaka suprotnost uopšte mora se svesti na (odnos) identičnog i neidentičnog“⁸⁾. Međutim neposrednu osnovu odnosa suprotnosti čini različitost koja pretstavlja određenu drugost, jer ono što je različito od nečeg to je različito „na osnovu nečeg određenog i zato mora biti nečeg identičnog u odnosu na šta su oni različiti. Ono što je različito to se uvek razlikuje po rodu ili vrsti“⁹⁾.

Određena razlika, διαφορά, jeste razlika vrsta u okviru istog roda.

Samih osnovnih odnosa suprotnosti ima po Aristotelu četiri: 1. suprotnost odnosnog; 2. suprotnost krajnosti; 3. suprotnost lišenosti i posedovanja i 4. suprotnost tvrđenja i odricanja.

U „Kategorijama“ Aristotel tvrdi: „Jedno se može suprotstaviti drugom na četiri načina: ili kao relativ, ili kao suprotno (kontrarno), ili kao lišenost i posedovanje, ili kao afirmacija i negacija“ („O kategorijama“, X). Suprotnost relativna su naprimer „dvostruko-polovina“; suprotnost kontrarnu čine napr. dobro-rđavo, suprotnost posedovanja i lišenosti pretstavljaju vid-slepilo, a suprotnost afirmacije i negacije: „on sedi“—„on ne sedi“.

Aristotel detaljno analizira i definiše svaki od navedena četiri osnovna odnosa suprotnosti. Sem toga on nastoji da odredi njihove međusobne odnose.

Odnos relativna jeste odnos neodređene razlike, έτερότης. To je takav odnos u kome su suprotne dve stvari koje su međusobno vezane i uslovljene u svom postojanju. Ili kako sam Aristotel kaže: „Relativima se naziva ono za šta se kaže da kao takvo pripada drugome“ (O kat. VII). Za relative je bitna ne samo razlika i suprotnost nego i uzajamni odnos međusobnog uslovljavanja i ukidanja: tako se rob i gospodar međusobno uslovljavaju, „jer ako nema gospodara nema ni roba.“ Uopšte sve što je relativno označava „uzajamni odnos“. Dalje se pokazuje „da se sve što je relativno nalazi u uzajamnom obrnutom odnosu.“ Tako se za „roba kaže da je rob gospodara, a za gospodara da je gospodar roba.“

Kod relativna Aristotel razlikuje dve vrste suprotnosti: prvo, običnu suprotnost, drugo, kontrarnu suprotnost. Kao primer prve suprotnosti Aristotei navodi „dvostruko“ i „trostruko“, kojima, smatra on, „ništa nije suprotno“ u smislu kontrarne suprotnosti kakvu pretstavljaju vrlina-porok. Obična suprotnost ne dopušta odredbu „manje i više“, a druga, kontrarna, dopušta.

Mnogo značajnije su druge tri osnovne suprotnosti koje utvrđuje Aristotel, naime kontrarna suprotnost, kontradiktorna suprotnost i suprotnost posedovanja i lišenosti.

Pre svega Aristotel razlikuje disjunktivu ili vrsnu razliku dveju vrsta u okviru istog roda. Naprimer čovek-konj, to je

⁸⁾ Aristoteles, Met. IV, 2, 1004 a 1; IV, 2, 1004 b 29.

⁹⁾ Aristoteles, Met. I, 3, 1054 b 25.

disjunktna, vrsta razlika, ali ne i suprotnost. Kontrarna suprotnost *ἐναντιότης* međutim jeste odnos krajnje razlike unutar iste vrste ili istog roda. Odlika određene različitosti uopšte jeste to da se „može manje više razlikovati¹⁰⁾. U okviru roda ili vrste „postoji najveća razlika i tu nazivam suprotnošću¹¹⁾ — kaže Aristotel. Tu, kontrarnu suprotnost, čine međusobno najudaljeniji, krajnji članovi pojedinih predmeta ili odredaba unutar jedne vrste ili krajnje vrste unutar istog roda. Kontrarna suprotnost jeste „potpuna, upravo najveća razlika¹²⁾ unutar iste vrste ili istog roda: „Kontrarno suprotno znači različito po rodu, što ne može biti jednovremeno u istom predmetu a od onoga što pripada istom rodu ono što najdalje leži jedno van drugoga . . .“¹³⁾. Naprimjer belo-crno, dobro-rđavo itd. Kod kontrarne suprotnosti članovi nisu korelativni već su prosto, samo suprotni. Tako je rob rob gospodara, i gospodar je gospodar roba, ali crno nije crno beloga niti je belo belo crnoga. Na ovaj način lako je uvideti razliku između suprotnosti relativa i kontrarne suprotnosti. Ta se razlika sastoji u tome što se kod relativa jedan član suprotstavlja drugome „kao nešto što pripada drugom članu“ dok kod kontrarne suprotnosti to nije slučaj.

Bitnu razliku između kontrarne suprotnosti i kontradiktorne suprotnosti čini to što se nijedan od članova kontrarne suprotnosti ne postavlja nužno dok se od članova kontradiktorne suprotnosti jedan član uvek postavlja nužno drugi. Pošto se kod kontradiktorne suprotnosti nužno, „po prirodi“, postavlja jedan ili drugi član, to kod protivrečne suprotnosti nema srednjeg člana. Naprotiv, za kontrarnu suprotnost je bitno da se nijedan od njenih članova ne postavlja nužno te između njih postoji nešto srednje. Ovo je sasvim razumljivo s obzirom na okolnost da kontrarnu suprotnost čine krajnji članovi jednog niza članova ili vrste ili istog roda. Tako između crnog i belog, kao krajnjih članova vrsta boja, postoji kao srednje „sivo, bledo i druge boje“.

Pored kontrarne suprotnosti Aristotel utvrđuje još dve vrste odnosa suprotnosti: to su protivrečnost i suprotnost posedovanja i lišenosti.

Protivrečnost, kontradikcija, jeste najosnovnija suprotnost: to je suprotnost afirmacije i negacije između kojih nema ničeg srednjeg, jer se jedan od ova dva člana uvek postavlja nužno.

Po Aristotelu protivrečnost postoji objektivno samo u mišljenju kao protivrečnost istine i laži. U objektivnoj stvarnosti van mišljenja, to jest u oformljenom biću, nemoguća je protivrečnost, jer je u biću sve prosto identično, dakle, jedno (prve supstancije) ili mnoštvo sastavljeno opet od prosto iden-

¹⁰⁾ Aristoteles, Met. I, 4, 1055 a 2.

¹¹⁾ Aristoteles, Met. I, 4, 1055 a 4.

¹²⁾ Aristoteles, Met. I, 4, 1055 a 24.

¹³⁾ Aristoteles, Met. V, 10, 1018 a 26

tičnih, jednih stvari¹⁴). Protivrečnost afirmacije je jedina suprotnost u kojoj je „jedno uvek istinito a drugo laž. Niti je kod suprotnih nužno da je uvek jedno od njih istinito, a drugo laž, niti kod relativa, niti kod posedovanja i lišenosti“ (O kat. X). Naprimer kod suprotnosti relativa „dvostruko-polovina“ i kod kontrarne suprotnosti, naprimer, „zdravlje-bolest“, „nijedan član nije ni istinit ni lažan“.

Aristotel uopšte ograničava odnos protivrečnosti na sudove to jest na vezu pojmova, koja se veza mora ili tvrditi ili odricati. Naprotiv, svi ostali odnosi pojmova, po Aristotelu, predstavljaju „ono što se kazuje van veze“ (van suda) i što ne predstavlja protivrečnost. Zato Aristotel tvrdi: „Uopšte od onoga što se kazuje van ikakve veze, ništa nije ni istinito ni lažno“ (O kat. X). Niti je ijedan odnos suprotnosti odnos protivrečnosti.

Međutim po Aristotelu, pored odnosa protivrečnosti, ἀντίφασις postojećih samo u sudovima („on sedi“-„on ne sedi“ i sl.), postoji i suprotnost posedovanja i lišenosti ἕξις-στέρησις, *habitus-privatis*. Ovo je „vrhovna suprotnost“, jer se svaka druga suprotnost posmatra u odnosu na ovu suprotnost. Od bitne je važnosti shvatiti prirodu ove suprotnosti jer je suprotnost posedovanja i lišenosti suprotnost pojmova a ne sudova. Da je to odnos suprotnosti sudova on bi bio istovetan sa suprotnošću tvrđenja i odricanja to jest sa protivrečnošću. Ali suprotnost posedovanja i lišenosti nije odnos sudova nego odnos pojmova resp. odnos predmetnih odredaba.

U odnosu suprotnosti posedovanja i lišenosti stoje naprimer: vid-slepilo, kosmat-čelav, zubat-bezub i sl.

Šta predstavlja sama „lišenost“? — to je logički najznačajnije pitanje sa kojim se i Aristotel borio. Po Aristotelu lišenost je odsustvo, nedostatak izvesne moći, potencije, svojstva posedovanja kod nekog individualnog bića koje tu moć, inače, „po prirodi poseduje“. Naprimer prirodno je da odrastao čovek ima zube, da ima kosu; to je posedovanje, ἕξις, *habitus*. Odsustvo ovoga svojstva jeste lišenost, στέρησις, *privatis* u konkretnom slučaju: bezubost, čelavost. *Lišenost je dakle odsustvo određene prirodne osobine* nekog bića (α -privativum). Naprimer slepilo je odsustvo vida kod onog bića koje je nužno, po prirodi, okato; bezubost je odsustvo zuba kod po prirodi zubatog bića: „Jer bezubim ne nazivamo ono što uopšte nema zuba niti slepim ono što uopšte nema vida već ono što ga nema onda kada ga po prirodi mora imati; jer neka živa bića nemaju od rođenja ni vid ni zube pa se ipak ne nazivaju ni bezubim ni slepim“ (O kat. X). Na ovaj način Aristotel strogo određuje značenje privativnog pojma kao pojma nedostatka, lišenosti određene prirodne osobine.

¹⁴) Aristoteles, Met. III, 4, 1001 b 5.

Treba naročito podvući da pojam lišenosti nije nikako identičan sa negativnim pojmom. Slepilo nije „nevid“ niti je „bezub“ identično sa „nezubat“. Negativni pojmovi „nevid“, „nezub“, „nekosat“ itd. obuhvataju nedostatak osobina vida, zubatosti i kosatosti ne samo kod bića koja nužno imaju ove osobine već uopšte. Ovo je naročito značajno za odredbu prirode suprotnosti posedovanja i lišenosti.

Suprotnost posedovanja i lišenosti, pre svega, nije identična sa odnosom suprotnosti relativa ετερότης, jer: 1. lišenost se ne postavlja kao nešto što pripada drugome; slepilo nije slepilo vida niti je vid vid slepila; 2. relativni su obrnjljivi kao članovi odnosa suprotnosti a posedovanje i lišenost nisu.

Suprotnost posedovanje-lišenost nije ni kontrarna suprotnost jer: kod kontrarne suprotnosti, koja uvek ima srednji član, *nikada* se nužno ne postavlja da se mora imati jedan od suprotnih članova; naprimer nikada stvarno ne postoji alternativan odnos da stvar ili biće mora biti ili crna ili bela. Naprotiv, kod suprotnosti posedovanja i lišenosti postoji nužan alternativan odnos, „jer svaki sposoban da prima mora *nekada* imati jedno od dvoga“ (O kat. X), naprimer slepilo ili vid^{14a}).

Ali suprotnost posedovanje-lišenost nije ni protivrečnost, jer: 1. „nije kod svakog sposobnog za primanje nužno da ima jedno ili drugo od njih već je to nužno samo za one kod kojih se po prirodi nalazi samo jedno i to isključivo jedno od dvoga, a ne koje bilo“ (O kat. X); 2. kod kontradiktorne suprotnosti nužno je da se uvek postavlja jedan od protivrečnih članova, koji bilo, a kod suprotnosti posedovanja i lišenosti postoji slučaj kada se ne postavlja nužno nijedan član suprotnosti „jer se o onome što usled svoje prirode još nema vida ne može reći niti da je slepo niti da ima vida“ (Ibd.).

Na osnovu gornje argumentacije Aristotel zaključuje: 1. „da lišenost i posedovanje nisu međusobno protivrastavljeni na način relativa“; 2. da „lišenost i posedovanje ne bi spadali u one suprotnosti koje nemaju nikakvog srednjeg člana“, to jest u protivrečnosti, i 3. da „lišenost i posedovanje ne spadaju ni u one suprotnosti koje imaju neki srednji član“, to jest u kontrarne suprotnosti (O kat. X).

Aristotelovo ograničenje izrazom „ne bi spadali“ pokazuje njegovo kolebanje u odredbi prirode odnosa suprotnosti posedovanja i lišenosti. Ipak po Aristotelu izlazi da je suprotnost posedovanja i lišenosti poseban slučaj kontradiktorne suprotnosti kao „najosnovnije suprotnosti“: „Lišenost je jedna određena vrsta kontradiktornog odnosa“—„naime odsustvo moći“¹⁵).

^{14a}) Međutim kod bića isključive dvojne određenosti to se postavlja: ovde je kontrarna suprotnost identična sa kontradiktornom suprotnošću. Vidi odeljak V.

¹⁵) Aristoteles, Met. I, 4, 1055 b 4 i 5.

Ali ako bi se i usvojio ovaj zaključak kao tačan ipak ostaje činjenica:

1. da je suprotnost posedovanje-lišenost specifičan odnos suprotnosti što i Aristotel tvrdi;

2. da taj odnos nije istovetan sa kontradiktornom suprotnošću pozitivnog i negativnog pojma tj. sa odnosom protivrečnosti.

Odnos posedovanje-lišenost nije, dakle, identičan sa odnosom protivrečnosti ili kontradiktorne suprotnosti: odnos vid-slepilo nije isto što i odnos vid-nevid. Prvi odnos jeste suprotnost posedovanja i lišenosti, a drugi odnos je odnos kontradiktorne suprotnosti ili protivrečnosti.

Na osnovu izloženog jasno je da je Aristotel duboko zasegao u problem suprotnosti ali da njegovo učenje mora sadržati i dosta teškoća usled kojih su ostali nejasni izvesni osnovni odnosi suprotnosti.

2. Teškoće Aristotelovog učenja

Aristotelovo učenje o odnosima suprotnosti kod pojmova odlikuje se originalnošću, izvanrednom oštrinom i dubinom logičke analize. Za razliku od kasnijih formalizacija i prostog svodjenja svih odnosa suprotnosti na odnos formalno logičke protivrečnosti (A-nonA) i odnos kontrarne suprotnosti Aristotelovo učenje o odnosima suprotnosti odlikuje se empiriskom objektivnošću (oslanjanjem na prosto iskustvo). Pored ove veze sa objektivnom stvarnošću u osnovi Aristotelovog učenja krije se objektivističko uverenje da *sami* pojmovi čine suštinu stvari po sebi . . . Ovaj objektivizam počiva na „naivnoj veri u snagu ljudskog razuma“ (Lenjin), na veri u objektivnost svih odredaba mišljenja. Međutim, ukoliko je ovaj objektivizam, s jedne strane, značajan kao antiteza platonovskom idealizmu, utoliko je, s druge strane, po svojoj metafizičnosti, taj objektivizam bio osnovni razlog nemogućnosti rešenja problema suprotnosti kod Aristotela.

U stvari Aristotel je metafizički shvatio pojam kao nepromenljivu formu bića, kao prvu supstanciju koja ne trpi suprotnosti. Društveno klasni osnov ovakvog metafizičko objektivističkog shvatanja pojma čini apsolutizacija individue robovlasnika. Aristotelova „prva supstancija“, to jedno jedino-pravo-individualno biće svojim društveno-klasnim korenim je idealističko saznanji odraz upravo apsolutizacije ličnosti robovlasnika kao jedinog pravog čoveka, nasuprot kome je sve ostalo „nečovek“. Glavnu teškoću u Aristotelovom učenju o odnosima suprotnosti i čini metafizičko shvatanje pojmova „bića“ i „nebića“, „čoveka“ i „nečoveka“.

Na neodređenosti i teškoće u Aristotelovom učenju o odnosima suprotnosti kod pojmova ukazali su naročito logičari B. Erdmann i H. Prantl. Erdmann tvrdi da su Aristotelova shvatanja „zbog nedostataka njegove teorije negiranja *višestruko ne-*

*jasna*¹⁶⁾. Prantl pak pokazuje u čemu se sastoje ove teškoće i nejasnosti. Aristotel, po tačnoj Prantlovoj oceni, nije „nikako u stanju da objasni . . . odnos između govorne negacije (ἀπόφασις) i realne suprotnosti (ἐναντίον)¹⁷⁾. Teškoća se sastoji u problemu: „Kako to negacija uopšte dolazi do toga da izrazi realnu suprotnost“ (I, 143). Aristotel tvrdi da ἀντίφασις to jest odnos protivrečnosti odgovara suprotnosti bića i nebića „kao i promeni koja se vrši u biće i u nebiće, naime nastajanju i nestajanju“ (I, 152).

Po Aristotelu postoje četiri osnovne vrste promene. Tri od njih, to jest: kretanje (premeštanje) u prostoru, kvalitativna promena i kvantitativno povećavanje i smanjivanje vrše se u okviru realne kontrarne suprotnosti kod koje postoji srednji član. Jedino nastajanje i nestajanje pretstavljaju odnos protivrečnosti bića i nebića između kojih nema ničeg srednjeg, ničeg prelaznog. Promena jednog u drugo po Aristotelu jeste skok iz postojećeg u nepostojeći ili obratno.; naprimer iz „dobrog“ u „nedobro“ i obrnuto, iz „nedobrog“ u „dobro“. Kako je Aristotel, s druge strane, apofantički shvatio sud kao saznanje („osvetljavanje“) stvari, to se i negativan pojam javlja kao subjekat suda a subjekat mora da označava predmet-stvar.

Kakav predmet označava negativan pojam i kakav je odnos pozitivnog i negativnog pojma? Konkretno: što znači „nečovek“ i kakav je odnos između pojmova „čovek“ i „nečovek“?

Pri pokušaju odredbe ovog odnosa kod Aristotela se javljaju sledeće osnovne teškoće:

1. Ako je „čovek“ supstancija, onda i „nečovek“ treba da pretstavlja nekakvu supstanciju to jest individualnu, „jednu“ stvar ili biće. Ali supstancije su po principu za Aristotela u sebe zatvorene jednosti i one ne mogu sadržiti suprotnosti. Dakle, kao suštinska bića „čovek“ i „nečovek“ ne mogu pretstavljati nikakvu suprotnost ἐναντίου.

2. Negativan pojam ne može biti ni čista negacija — ἀπόφασις jer „negiranje se zasniva samo na prediciranju koje je ili κατά τινος ili ἀπότινος a nije u subjektu“¹⁸⁾.

3. Odnos „čovek“-„nečovek“ ne pretstavlja ni protivrečnost — ἀντίφασις jer onaj ko nešto tvrdi o nečoveku ne protivreči time onome koji nešto iskazuje o čoveku.

Najzad, po Aristotelu, odnos „čovek“-„nečovek“ ipak pretstavlja realnu suprotnost, ali ne suprotnost supstancija već suprotnost zbira bitnih oznaka. Ali ovde se ponovo javlja teškoća: kako to negativni predikati mogu označavati realne stvari i kako negativan pojam uopšte može da izrazi mnoštvo realnih suprotnosti?

¹⁶⁾ B. Erdmann Logik, Berlin 1923, p. 597

¹⁷⁾ Prantl, Geschichte der Logik im Abendlande, 2 Aufl., Leipzig 1927 Bd. I, p. 123

¹⁸⁾ Prantl, Loc. cit. I, p. 144

Sve ove teškoće otpadaju „čim se odbaci postojanje negacije kao nečeg objektivnog“ (I, 143). Međutim makoliko negacija bila nešto subjektivno misaono negativni pojmovi ipak postoje, te: 1. oni moraju imati i nekakvo objektivno značenje i 2. problem odnosa pozitivnog i negativnog pojma ostaje otvoren i u savremenoj logici. Tvrđenjem subjektivne reflektivnosti negativnog pojma od strane Sigwart-a, Prantl-a, Bradley-a i dr. problem odnosa pozitivnih i negativnih pojmova samo se preseca, prosto negira, ali se svarno ne rešava. Tačnost ovog tvrđenja najbolje potvrđuju sholastička i savremena formalno logička učenja o odnosima suprotnosti pojmova.

II. Formalno logičko učenje

Ovo učenje pretstavlja razradu Aristotelovog učenja o odnosima suprotnosti u klasičnu formalno-logičku teoriju o odnosima suprotnosti samih pojmova. Po formalno-logičkoj teoriji o svima odnosima pa i odnosima suprotnosti može se govoriti samo kao o pojmovima iste klase ili roda. Otud je formalno-logička teorija o odnosima pojmova u osnovi teorija logike klasa. Ova teorija polazi od Aristotelovog pojma roda kao onog „identičnog“ na osnovu čega su uopšte moguća poređenja i odnosi pojmova.

Po klasičnoj formalno logičkoj teoriji odnosa suprotnosti postoje dva osnovna odnosa suprotnosti:

1. *Kontrarna opozicija*; to je suprotnost dve krajnje vrste istog roda; kontrarno suprotni pojmovi su otud koordinirani pojmovi istog rodovskog pojma; između ovih pojmova kao krajnjih postoji uvek makar jedan prelazni ili srednji član niza; zato za kontrarnu suprotnost ne važi princip isključenja srednjeg odnosno trećeg. Naprimer pojmovi: „belo“-„crno“ stoje u odnosu kontrarne opozicije: to su dva pojma maksimalne razlike ali međusobno koordinirana i subordinirana istom rodovskom pojmu („neutralna boja“), koji sadrži mnoge prelazne bojne kvalitete — razne nijanse sivog — kao prelazne ili srednje članove niza neutralnih boja čiji su krajnji članovi — „belo“-„crno“ — kontrarno suprotni.

2. *Kontradiktorna opozicija* ili protivrečna suprotnost; to je uzajmno isključujuća suprotnost pozitivnog i negativnog pojma istog rodovskog pojma. Između protivrečnih pojmova nema nikakvih prelaznih ili srednjih članova; ovi pojmovi se uzajmno potpuno negiraju; zato za kontradiktornu opoziciju važi princip isključenja srednje ili trećeg. Naprimer pojmovi dobar-nedobar, pravičan-nepravičan itd. su kontradiktorno suprotni, protivrečni.

Formalno logičko učenje o odnosima suprotnosti kod pojmova razlikuje se od Aristotelovog samo svojim formalizmom to jest posmatranjem pojmova i njihovih odnosa nezavisno, odvojeno od njihovih stvarnih predmeta. Samo zahvaljujući ovom

formalizmu formalno-logička teorija izbegava teškoću shvatanja odnosa pozitivnog i negativnog pojma kao i problem objektivno realnog značenja negativnog pojma. Za formalno logičku teoriju — bilo elementarno-metafizičku ili apstraktno-dijalektičku (Campanella, Cusanus, Fichte, Hegel) — negativan pojam (napr. „nebiće“, „negacija“, „nečovek“) je ravnopravna, čak i značajnija odredba predmeta od samog pozitivnog pojma.

Međutim protiv formalno logičke teorije odnosa suprotnosti moraju se istaći sledeći razlozi:

1. Ova teorija je formalistički ograničena na shvatanje odnosa čistih forama mišljenja to jest „prazno apstraktnih“ pojmova; od realnih odnosa suprotnosti i protivrečnosti formalno logička teorija apstrahuje.

Formalno-logička teorija usvaja bez daljeg apstraktno negativne pojmove „nebića“, „ničeg“, „nečoveka“ itd. kao objektivno realne odredbe. Formalno logička teorija ne rešava problem objektivno realnog značaja negativnog pojma. Šta objektivno realno znači pojam „nebiće“, „nečovek“ itd.: da li pojam „nečovek“ obuhvata sve što nije čovek, napr. kuću, trougao, jazavca, Saturn itd. ili se značenje negativnog pojma mora ograničiti na sve ostale vrste pojmove u okviru istog rodovskog pojma, npr. samo na sva ostala živa bića izuzev čoveka, ili negativan pojam ima još uže značenje odsustva ili lišenosti specifično ljudskih osobina? — to je nerešeni problem u formalnoj logici.

3. Formalno logička teorija odnosa suprotnosti pojmova i ne pokušava da reši osnovnu teškoću odnosa pozitivnog i negativnog pojma, naime:

a) kako to negativan pojam, napr. „nebelo“ može sadržiti pozitivne odredbe svih boja sem bele (crveno, zeleno, crno itd.)?;

b) negativan pojam ostaje u formalnoj logici nužno neodređen i po sadržaju i po obimu;

c) formalno-logička teorija uopšte se ne dotiče pitanja kako to da je odnos pozitivnog i negativnog pojma (belo-nebelo) protivrečan, a odnos bilo kog pozitivnog pojma, sadržanog u negativnom pojmu, prema prvom pojmu već nije protivrečan. Pošto negativan pojam, napr. „nebelo“ sadrži sve boje sem bele, to se nužno javlja teškoća: kako to da je odnos celine svih pojmova koje sadrži negativan pojam („nebelo“) prema pozitivnom pojmu („belo“) odnos protivrečnosti, a odnos ma kog pozitivnog pojma, sadržanog u negativnom pojmu, prema prvom pozitivnom pojmu nikada nije protivrečan; napr. „belo“-„nebelo“ = crveno“ je razlika, „belo“-„nebelo“ = crno“ je suprotnost itd.

4. Formalno logička teorija odnosa suprotnosti je, realno objektivno uzev, pogrešna, jer po toj teoriji izlazi da su, naprimer, buržoazija-neburžoazija u protivrečnosti, što stvarno i uvek nije slučaj jer „neburžoaziju“ čine i imućni seljaci i ostaci feudalaca, koji su uvek saveznici buržoazije.

Čim se konkretizuje negativni pojam i suprotnosti pojmova shvate kao misaoni odrazi realnih objektivnih suprotnosti stvari, njihovih odredaba ili razvojnih tendencija prirodnih, društvenih i psihičkih procesa, odmah se ispoljavaju sve teškoće, neodređenosti i pogrešnosti formalno-logičke teorije. Ovo su uvideli i pojedini savremeni logičari te su pokušali da konkretizuju formalno logičku teoriju o odnosima suprotnosti kod pojmova. Od tih pokušaja najznačajniji su F. H. Bradley-a, Chr. Sigwarta i B. Erdmann-a i D. Nedeljkovića.

III. Pokušaji konkretizacije formalno-logičke teorije

1. Elementarno logičko učenje F. H. Bradley-a.

Suptilne analize problema odnosa razlike, suprotnosti i protivrečnosti izvršio je Bradley u svima svojim osnovnim delima ali najpotpunije u raspravi „protivrečnost i kontrarnost“. Bradley-evo učenje je karakteristično po odbacivanju formalizma formalno-logičke teorije i po elementarno-logičkoj konkretnosti koja je kod njega, zbog neusvajanja dijalektičke metode, morala biti metafizička.

Bradley odbacuje formalno-logičku apstraktnu protivrečnost „A-nonA“: „Kontradiktorna ideja, ako je uzmemo u sasvim negativnoj formi, mora se prognati iz logike.“ Ne-A „je čista ništavnost koja ne može biti realna“¹⁹). Nasuprot ideji apstraktne, formalno logičke protivrečnosti Bradley razvija pojam konkretne protivrečnosti: „ideja protivrečnosti jeste univerzalna ideja diskrepantnog ili kontrarnog“ (ibd.). Karakteristično je da Bradley ne razlikuje, niti odvajaj kontrarnu od kontradiktorne suprotnosti, i da, na kraju krajeva, i suprotnost i protivrečnost svodi na razliku koja je jedina objektivno realno postojeća (po njegovom mišljenju).

Osnovna teza Bradley-eva o suproteosti i protivrečnosti glasi: „Jedna stvar ne može bez unutrašnje razlike biti (ili činiti) dve različite stvari, a razlike ne mogu pripadati istoj stvari sem u onoj tački u kojoj postoji razlika. Pojava jednog takvog jedinstva može biti činjenica, ali je to za mišljenje protivrečnost“²⁰). Ova teza „sadrži istinu o suprotnosti“ ili protivrečnosti koje Bradley „ne nalazi za nužno da razlikuje“.

Karakteristično za Bradley-evo shvatanje je i to da on priznaje nemogućnost zadovoljenja mišljenja sa apstraktnom identičnošću: „Potpuno je nemoguće da apstraktna identičnost može da zadovolji intelekt, makar i delimično“²¹). Bradley priznaje da mišljenje „ne može bez razlikovanja“ i da postoji „identičnost

¹⁹) Bradley, *The principles of Logik*, London, 1922, Vol. I, p. 123

²⁰) Bradley, *Apparance and reality*, Seventh edition, London 1920, p. 562

²¹) Bradley, *ibidem*, p. 569

suprotnosti“ (the identity of opposites). Ali Bradley ne priznaje dijalektički identitet protivrečnosti kao objektivno realno postojeci. Protivrečnost po Bradley-u postoji samo u našem saznanju: „Vi hoćete da saznate sam predmet a *ne* nešto drugo. Međutim, izlazeći van predmeta, vi ne smete da ga napustite, nego morate još uvek da ga sledite. Ako ga samo prosto spajate sa nečim izvan njega, što je različito od njega a nije on sam, to je u principu protivrečnost“²²). Bradley priznaje da „logička negacija uvek protivreči, ali ona nikada ne potvrđuje egzistenciju protivrečnosti“²³). Formalno-logička protivrečnost izražena odnosom „A-non A“ ne postoji, dakle, realno van mišljenja. No za Bradley-a ne postoji objektivno realno ni njegova konkretna pozitivna protivrečnost, jer tu protivrečnost Bradley svodi na razliku: „Uzmite neku razliku . . . razliku upotrebljenu prosto da bi se kvalifikovao jedan isti subjekat i s tim imate protivrečnost i to je ono što znači protivrečnost“²⁴), tvrdi on. Konkretno uzev, po Bradley-u, ako tvrdimo za R da je „a“, a zatim da je ono „b“ mi već otvoreno protivrečimo sami sebi: „iskazujući najpre Ra a zatim Rb vi prosto protivrečite sami sebi“²⁵), tvrdi Bradley. Shodno ovakvom shvatanju protivrečnosti i osnovni principi Aristotelove logike, njegove „vrhovne aksione“ ili po Bradley-u „izvesni krajnji kompleksi“ (ultimate complexes) „su u samima sebi samoprotivrečni“²⁶).

Same stvari, po Bradley-u, nisu kontrarne odn. protivrečne: „Stvari nisu kontrarne jer su suprotne, jer same sobom stvari nisu suprotne . . . mi smo našli da ne postoje unutrašnje suprotnosti već da su suprotnosti u izvesnom smislu proizvedene. Otuda na kraju krajeva ništa nije suprotno niti postoji kakva nerešljiva protivrečnost. Protivrečnost postoji samo ukoliko unutrašnja distinkcija izgleda nemoguća, samo utoliko ukoliko su različitosti shvaćene kao spojene u jednoj nepopustljivoj tački . . .“²⁷). Spoj različitosti u jednoj stvari, koja čini identitet različitog, nije, po Bradley-u protivrečan, ali spoj odredaba različitih stvari je protivrečan! Doduše u „Principima logike“ Bradley izričito tvrdi „da je činjenica da postoje diskrepancije ili inkompatibilnosti ili suprotnosti“ i da se „kontradiktornost zasniva na toj činjenici“, jer „je kontrarnost uvek baza kontradikcije“²⁸). Ali ovde se pod „činjenicom“ razume stvar mišljenja a ne objektivno realno postojeća stvar. Protivrečnost, dakle, ne postoji u objektivnoj stvarnosti. Ali protivrečnost ne postoji ni u istinitom mišljenju, jer,

²²) Bradley, *Essays on truth and reality*, Oxford 1950, p. 227

²³) Bradley, *The principles of Logik*, Loc. cit. p. 122

²⁴) Bradley, *Essays on truth and reality*, London 1950, p. 223

²⁵) Bradley, *Essays on truth and reality*, p. 228

²⁶) Bradley, *Appearance and reality*, p. 563

²⁷) Bradley, *Ibid.* p. 566

²⁸) Bradley, *The truth and reality*, p. 145—146

tvrdi Bradley, „gde nalazimo protivrečnost, tu postoji nešto ograničeno i neistinito što nas poziva da ga prevaziđemo“²⁹⁾. Protivrečnost postoji i javlja se samo u subjektivnom pogrešnom mišljenju, samo „ukoliko je iz komoditeta ili nesmišljenosti izvršena negacija i realna stvar je identifikovana sa našim sakatim i apstraktnim pogledom na stvar — utoliko disparatni kvaliteti logički zvuče i postaju kontradiktorni“³⁰⁾.

Šta je, dakle, konačno protivrečnost i gde ona postoji? Na to pitanje Bradley daje, najzad, kratak i jasan odgovor: „Protivrečnost je pojava“ . . . „ukratko protivrečnost je naša pogreška, naša jednostranost i naša apstrakcija, a to je pojava a ne realnost“³¹⁾.

U odnosu na Bradley-ovo učenje o odnosima suprotnosti nužno je utvrditi sledeće:

1. Bradley-ovo učenje se, u osnovi zasniva na klasičnom Aristotelovom učenju, ali je konkretnije utoliko što shvata i odbacuje apstraktnu formalno-logičku negaciju odn. protivrečnost (non A).

2. Bradley-eva konkretizacija apstraktnog formalno-logičkog odnosa „A-non A“ u pozitivan odnos „Ra-Rb“ u osnovi je elementarno-logička i metafizička. Mi postavljamo dva prosta pitanja: a) Zašto i kako odnos razlike, Ra-Rb, može predstavljati protivrečnost? i b) Zašto protivrečnost ne može objektivno realno postojati? Odgovori na ova dva pitanja, koje nalazimo kod Bradley-a, potpuno otkrivaju metafizičku osnovu i pogrešnost njegovog učenja. U osnovi Bradley-evog učenja o odnosima suprotnosti krije se metafizički pojam stvari kao neprotivrečnog individualnog jedinstva različitosti. Bradley odriče objektivno realno postojanje protivrečnosti zato što, po njemu, „realno je individualno, a individualno je harmonično i samokonzistentno“³²⁾. S druge strane, i Bradley-ev pojam intelekta i mišljenja je, u osnovi, idealistički i metafizički, bez obzira na shvatanje mišljenja kao kretanja, upravo po tome što on tvrdi da „mišljenje zahteva da se kreće *proprio motu*“³³⁾ mesto da mišljenje bude odražavanje objektivne stvarnosti. Po Bradley-u postoji nekakva upravo metafizička „priroda“ intelekta u kojoj se, u poslednjoj instanci, i zasniva sva racionalnost i istinitost saznanja. U osnovi Bradley-evog učenja krije se idealističko zasnivanje stvarnosti na istinitosti mišljenja a istinitosti na „prirodi intelekta“. Samo na osnovu takvog, idealističko-metafizičkog, shvatanja, moguće je „dokazati“ „nerealnost“ i „neistinitost“ protivrečnosti.

²⁹⁾ Bradley, Appearance and reality, p. 567

³⁰⁾ Ibidem

³¹⁾ Bradley, Loc. cit. p. 572, 573

³²⁾ Bradley, The principles of Logic, Vol. I, Chap V, p. 147.

³³⁾ Bradley, Appearance and reality, p. 562

Razume se, Bradley je u pravu kada smatra predmetnu neodgovarajuću subjektivno misaonu sintezu odredaba za pogrešnu, što je utvrdio još Aristotel. Ali ovi stavovi mogu predstavljati i proste razlike a ne samo i isključivo protivrečnosti, kao što Bradley proizvoljno tvrdi. Naprimer, stavovi: „Ova hartija je bela i glatka“, „Proleter je siromašan ali hrabar“ i sl. sadrže različite odredbe („beo-gladak“; „siromašan“-„hrabar“), ali o protivrečnosti njihovoj ne može biti govora, ne samo objektivno-realno, što priznaje i Bradley, nego ni subjektivno misaono, što Bradley pogrešno tvrdi.

3. U svom učenju o odnosima suprotnosti Bradley je ponovio, gotovo doslovno, pogreške jednostranog idealističkog shvaćanja protivrečnosti od strane metafizičke formalne logike. Suštinu te pogreške utvrdio je Hegel u klasičnim dijalektičkim postavkama o pogrešnosti shvaćanja protivrečnosti kao čisto „spoljašnje“ „subjektivne refleksije“:

„Protivrečnost pre svega obično odstranjuju, iz postojećeg i istinitog uopšte; utvrđuju da nema ničeg protivrečnog. Zatim se ona, naprotiv, stešnjuje u subjektivnu refleksiju koja nju (protivrečnost*) putem odnošenja i poređenja tobože tek stvara . . . Uopšte ona (protivrečnost*) se kako u stvarnosti tako i u misaonoj refleksiji smatra za nešto slučajno, tobože za nenormalnost ili prolazni bolesni paroksizam⁽³⁴⁾).

I Bradley zaista smatra protivrečnost za „defekt“, za „našu pogrešku“, koja objektivno realno ne postoji i koju „čini“ tek naše subjektivno mišljenje, pogrešku koja je delo, „aranžman“ našeg mišljenja!

Ovim je Bradley potvrdio činjenicu koliko sve logičke teorije posle Hegela, a protiv Hegelove dijalektičke logike, moraju biti jednostrane, metafizičke i reakcionarne, pa i učenje o odnosima suprotnosti čije prave probleme, to jest konkretno dijalektičko shvaćanje, Bradley nije ni dotakao, uprkos zaista izvanredno suptilnom i oštroumnom rezonovanju.

2. Sigwart-ova kritika i B. Erdmann-ovo učenje

Chr. Sigwart je onaj logičar koji je najoštrije kritikovao formalizam i apstaktnost protivrečnosti shvaćene kao odnosa pozitivnog i negativnog pojma, to jest kao odnosa „A-non A“. Po Sigwart-u, negativan termin „non P“ je neodređen i besmislen. Ovaj negativan termin se u suđenju brka sa negativnom kopulom tako da se identifikuju tzv. limitativni sud „S je non P“ sa negativnim sudom „S nije P“ čime se stvara još veća pométnja.

*) naš umetak

³⁴⁾ Lenin, Filozofskije tetradi, OGIZ 1947, 114.

Po Sigwart-u negativan pojam i negacija su čisto misaone odredbe jer ono što „stvari nisu to nikada ne pripada njihovom biću i suštini; to je njima samo spolja pridodato od strane mišljenja koje poredi“. Subjektivno-misaonoj negaciji ne odgovara nikakvo objektivno realno odvajanje ili spajanje. Negacija je samo „subjektivno zaobilazni put kojim se mi služimo da bismo saznali svet realnog u kome ne postoja nikakva naspramna slika našeg mišljenja koje negira“³⁵). Ne postoji, dakle, nikakva „pretpostavljena objektivna osnova odricanja“ već je odricanje čisto subjektivno misaona funkcija.

Razume se da Sigwart odbacuje i apstraktno dijalektičko shvatanje afirmacije i negacije, naprimer tvrđenje Th. Campanell-e po kome se „svaka stvar sastoji iz Da i iz Ne,“ iz bića i nebića, tako da je negativna odredba shvaćena kao realno objektivno postojeća i čak kao bitnija od pozitivne odredbe; kao što po Hegelu „nebiće čini suštinu bića“ te „nigde ni na nebu ni na zemlji nema ničega što ne bi u isti mah sadržalo biće i ništa“.

Sigwart uviđa apstraktnost i formalizam opštih negativnih pojmova i formalno-logičke protivrečnosti, pozitivnog i negativnog pojma (A-non A). I ne samo to: on priznaje, iako ne izrečito, konkretno dijalektičku postavku da realna objektivna protivrečnost pretstavlja borbu uzajamno poništavajućih se i isključujućih se snaga ili razvojnih tendencija.

Sistematski pokušaj konkretizacije formalno-logičkog shvatanja odnosa suprotnosti izveo je B. Erdmann. Ta konkretizacija i novina Erdman-novog učenja sastoji se u sledećem:

1. Erdmann, kao i Sigwart, shvata opšte negativni termin (non A), ako ovaj obuhvata sve oznake osim oznaka pojma „A“, kao „mrtav logički formalizam“³⁶)

2. Erdmann konkretizuje neodređeni i prazno apstraktni negativni pojam i na taj način izvodi određene odnose suprotnosti pojmova.

3. Erdmann izvodi sve odnose suprotnosti iz disjunktivne razlike tako da odnosi suprotnosti nisu metafizički odvojeni jedni od drugih već predstavljaju jedinstven sistem.

Nasuprot Aristotelu i klasičnoj elementarnoj (i formalnoj) logici Erdmann smatra odnos pozitivnog i negativnog pojma (A-non A) za odnos „protivrečne razlike“ — „kontradiktorne razlike“ (a ne za suprotnost ili protivrečnost).

„Disjunktivna razlika“ obuhvata specifičnu vrsnu i generičku (rodovsku) razliku. Ali kako sem najviših rodova (summa genera) i najnižih vrsta (species infima) svi predmeti mogu da

³⁵) Chr. Sigwart, Logik, 5. Aufl., Tübingen 1924, I, p. 171—172

³⁶) B. Erdmann, Logik, Logische Elementarlehre, 3. Aufl., Berlin u Leipzig 1923, § 179, p. 206

se zamisle kao vrste, to se disjunktivna razlika poklapa sa vrsnom razlikom. Ovu disjunktivnu, ili vrsnu razliku smatra Erdmann za osnovni odnos svih kategorija razlike te iz njega izvodi sve odnose suprotnosti.

Dve su osnovne vrste disjunktivne razlike: I. kontradiktorna disjunkcija, čije su osnovne podvrste kontradiktorna razlika i kontradiktorna suprotnost, i II. kontrarna suprotnost.

Kontradiktorna razlika jeste ona disjunktivna razlika koja postaje tako što se „iz celokupnosti jednorednih vrsta nekog roda razlikuje jedna vrsta od skupa svih ostalih vrsta“ (206), Ako se rod (Gattung) označi sa G , a vrsta (Art) sa A onda se rod može pretstaviti formulom $G (A_1 A_2 \dots A_n)$. Tada kontradiktorna razlika pretstavlja odnos A_1 -Non A_1 -s tim da negativan pojam Non A_1 čini skup svih vrsta roda G izuzev vrste A_1 to jest da je Non $A_1 = A_2 \dots A_n$.

Ako se pod Non A_1 razumeju i drugi rodovi i njihove vrste, onda je to „mrtvi formalizam“.

Dakle, po Erdmannu, odnos pozitivnog i negativnog pojma (A -non A) ne pretstavlja ni prostu suprotnost ni protivrečnost nego protivrečnu razliku.

Kontradiktorna razlika omogućava dvojnu podelu svih vrsta istog roda odnosno istog reda i istog stupnja. Ali i nekontradiktorna razlika često dopušta ovakvu podelu. Naprimer podela celih brojeva na proste i složene je takođe dihotomna uzajamno isključujuća. U okviru celog broja kao roda obe vrste brojeva (prosti i složeni) „nisu samo formalno, prema stupnju determinacije, nego i stvarno koordinirane“. Ovde se kontradiktorna razlika pretvara u kontradiktornu suprotnost.

Kontradiktorna suprotnost nastaje „pozitivnim ispunjavanjem negativnog člana“ kontradiktorne razlike, to jest tako što se pozitivnom pojmu A_1 suprotstavlja, ne neodređeni apstraktni negativni pojam Non A_1 već neki od pozitivnih članova obuhvaćenih negativnim pojmom, naprimer A_2 . Tako bi se kontradiktorna ili protivrečna suprotnost mogla pretstaviti formulom: A_1 -Non $A_1 = A_2$.

Kao što je Aristotel kontrarnu suprotnost shvatio kao maksimalnu razliku vrsta u okviru istog roda, tj. kao najveću vrsnu razliku, tako i Erdmann shvata kontradiktornu suprotnost kao „graničan slučaj kontradiktorne razlike sa kojom je ona tekući povezana preko raznovrsnih prelaznih stupnjeva (prave i nepravne linije, par i nepar . . .) (206—207). Kontradiktorna suprotnost je dakle poseban slučaj kontradiktorne razlike.

Druga osnovna vrsta disjunktivne razlike nastaje tako što se zna poredak svih vrsta jednog roda konačnoga broja vrsta. Tada možemo odrediti za svake dve vrste koja kojoj predhodi. Posebnu vrstu ovakve disjunktivne razlike pretstavlja *kontrarna suprotnost*: to je suprotnost krajnjih, maksimalno različitih vrsta

jednog roda; naprimer: život i smrt, luda smelost i kukavičluk, apsolutna monarhija i narodna republika itd. Svaki od ovih parova pojmova su krajnji članovi jednog reda vrsnih pojmova istog roda. Zato kontrernu suprotnost čine „dva člana jednog takvog reda čija disjunktivna razlika predstavlja maximum“ (207). Erdman, dakle, usvaja Aristotelov pojam kontrarne suprotnosti (ἐναντίον). Ali Erdmann unosi i sledeće novine u shvatanje kontrarne suprotnosti.

1. On objašnjava subjektivno misaonu osnovu ove suprotnosti dok je Aristotel ovu suprotnost shvatio kao čisto objektivno realnu: po Erdmanu-u kontrarna suprotnost nastaje svuda onde gde „imamo povod da članove jednog reda vrsta (Artenreihe) sredimo prema kontrarno suprotnim pravcima u opšte pomerljivoj tački“ (207). Naprimer počev od jedne nijanse sivog u dva suprotne smeru: ka krajnje tamnom i ka krajnje svetlom.

2. Erdmann naglašava da se „kontrarna suprotnost ne izvodi iz kontradiktorne razlike već se kao i ova izvodi iz disjunktivne razlike. Upravo zato se ona (kontrarna suprotnost) tekući poklapa, postepenim ispunjavanjem negativnog člana, sa kontradiktornom suprotnošću i posredno sa kontradiktornom razlikom“ (idb.). Takav prelaz predstavljaju suprotnosti „gesund-nicht gesund-ungesund“. „Uprkos izrazu“ kontrarne suprotnosti predstavljaju i pozitivni i negativni broj, desno-levo, visoko-duboko, gore-dole itd.

Drukčije vrste je kontrarna suprotnost matematičkih radnji: sabiranje-oduzimanje, množenje-deljenje, diferenciranje-integriranje itd.

Drukčiju suprotnost opet predstavljaju nauka-religija, priroda-kultura, priroda-umetnost, slobod-nužnost itd.

Iz ovih odnosa suprotnosti vidi se, naglašava Erdmann, kako raznovrsni mogu biti prelazi između kontradiktorne i kontrarne suprotnosti.

Kritički se osvrćući na Erdmannovo učenje o odnosima suprotnosti lako možemo utvrditi sledeće:

1. Erdmann nije postavio neko originalno učenje o odnosima suprotnosti: njegovo učenje zasniva se na Aristotelovom. Originalnost Erdmannova sastoji se: a) u shvatanju odnosa pozitivnog i negativnog pojma ($A_1\text{-Non } A_1$) kao „kontradiktorne razlike“ čiji specijalan, granični slučaj predstavlja kontradiktorna suprotnost $A_1\text{-Non } A_1 = b$; b) u tvrđenju da postoje uzajamni prelazi između svih odnosa razlike i suprotnosti, i c) u sistematičnosti samog učenja zasnovanog na Aristotelovom shvatanju i konkretizaciji formalno logičke teorije.

Erdmann je izveo najsistematskije elementarno logičko učenje o odnosima suprotnosti vrsta predmeta (a ne pojmova koji po njemu ne predstavljaju poseban oblik mišljenja). Dis-

junktivnu razliku shvata Erdmann kao najopšiji odnos čiji su posebni slučajevi: kontradiktorna razlika, kontradiktorna suprotnost kontrarna suprotnost koji odnosi čine jedinstven sistem odnosa.

2. Erdmann je shvatio sve odnose suprotnosti kao međusobno prelazne, pokretne, kao odnose koji tekući prelaze jedni u druge (fliessend): prelaz odnosa jednih u druge vrši se „ispunjavanjem negativnog člana“ kontradiktorne razlike, tj. člana $\text{Non } A_1$ u odnosu $A_1\text{-Non } A_1$. Ovo antimetafizičko shvatanje čini glavnu pozitivnu odliuku Erdmannovog učenja.

3. Erdmann shvata negativni pojam ($\text{Non } A$) kao „mrtvi formalizam“. On konkretizuje opšti negativan pojam ($\text{Non } A$) u manje opšti, poseban negativan pojam „ $\text{Non } A_1$ “ koji znači samopreostale vrste istog roda izuzev; dakle $\text{Non } A_1 = A_2 \dots A_n$. Ovim negativni pojam gubi onu apstraktnost i neodređenost i formalizam zbog čega je Sigwart negativan pojam označio kao besmislen.

4. Osnovne teškoće Erdmannovog učenja o suprotnostima čini:

a) Što nije odredio odnos između pozitivnog i negativnog pojma: kako to „ $\text{Non } A_1$ “ može sadržavati pozitivne odredbe „ $A_2 \dots A_n$ “?, taj problem ostaje kod Erdmanna potpuno otvoren.

b) Što ničim nije dokazao da je odnos „ $A\text{-Non } A$ “ kontradiktorna razlika a ne kontradiktorna suprotnost. Pozitivan pojam „ A “ i njegova negacija „ $\text{Non } A$ “ očigledno nisu samo prosto različiti nego su i suprotni, upravo protivrečni. Uopšte se postavlja pitanje: može li se ma u kom smislu govoriti o „kontradiktornoj razlici“? Zar kontradikcija ne pretstavlja uvek i nužno suprotnost i to specifičnu, uzajamno isključujuću, suprotnost? Nesumnjivo, bitno u tom odnosu nije razlika nego protivrečnost. Prema tome Erdmann nije rešio Aristotelovu teškoću shvatanja negativnog pojma („nečovek“), njegovog objektivnog predmetnog smisla („Šta je nečovek?“) niti odnosa negativnog pojma prema pozitivnom („čovek-nečovek“). Naprotiv, Erdmann je ovu teškoću još i povećao: jer je ovaj odnos shvatio, u osnovi, proizvoljno, kao odnos razlike dok ga formalna logika označava kao protivrečnost a Aristotel ga je shvatio kao protivrečnu suprotnost.

c) Erdmann je samo formalno odbacio formalistički odnos protivrečnosti $A\text{-non } A$, ali zar on nije, stvarno, zadržao upravo taj odnos u konkretizovanoj „kontradiktornoj razlici“ „ $A\text{-Non } A(b)$ “? Očigledno je da jeste. Ipak i kod Erdmanna ostaje „mrtvi formalistički“ opšti negativni pojam kao osnovni pojam njegovog učenja o suprotnosti, jer tek iz tog praznog apstraktnog pojma Erdmann izvodi konkretne odnose suprotnosti („ispunjavanjem negativnog člana kontradikcije“).

Uopšte mora se utvrditi da je Erdmannov pokušaj konkretizacije formalno-logičkog učenja o odnosima suprotnosti, u osnovi i sam formalistički, iako je u pojedinostima konkretniji od formalno- logičkog učenja.

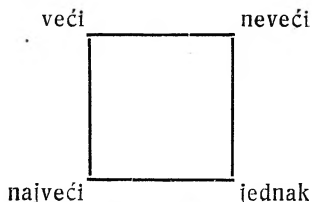
3. Nedeljkovićev pokušaj dijalektičke konkretizacije formalno-logičkog učenja o odnosima suprotnosti

U svojim predavanjima iz logike počev od 1946 g. prof. Nedeljković je pokušao da sadržajno dijalektički shvati odnose suprotnosti pojmova. U čemu se sastoji ovaj pokušaj vidi se iz njegovog predavanja održanog 16 juna 1947 g. U tom predavanju Nedeljković je obradio temu „Pozitivni i negativni termini“. Polazeći od konstatacije: 1. da formalna logika „sa J-St. Mill-om“ tvrdi da svakom pozitivnom terminu odgovara, da je moguć odgovarajući mu negativni termin, i 2. da pozitivni termin znači prisustvo a negativni odsustvo određenog termina(?). Ovakvo formalno logičko shvatanje daje mogućnost javljanja sofizama i paralogizama. Tako reakcionarna teorija i praksa zamenjuje odnose suprotnosti i protivrečnosti, a suprotnost shvaćena kao protivrečnost, to je pogreška. Naprimer odnos zlo-dobro nije istovetan sa odnosom nedobro-dobro, jer nedobro ne mora biti zlo.

Prof. Nedeljković pokušava da odredi smisao negativnog pojma. Ne upuštajući se u nužnu analizu ovog istoriskog logičkog problema on prosto tvrdi da se „negativnost kod pojmova određuje ili kao suprotnost ili kao protivrečnost“. Tako negativnost pojma „crno“, to jest pojam „necрно“, čine sve boje sem crne boje. Negativnost pojma „veći“ čini sve ono što nije „veće“, dakle, ne samo „manji“ nego i „jednaki“. Ali „manji“ i „jednak“ su drukčije negativni prema „većem“ nego što je „neveće“ koje negira celinu „većeg“: odnos „veći-nevći“ je opšti, a odnos „veći-manji“ je poseban. Prvi odnos, po Nedeljkoviću, je odnos suprotnosti, a drugi odnos jeste odnos protivrečnosti. Suprotnost jeste protivstavljenost opšte pozitivnog i opšte negativnog termina (napr. belo-nebelo). Protivrečnost jeste odnos opšte pozitivnog i posebno negativnog termina (napr. veće-jednako kao poseban slučaj nevećeg) ili opšte negativnog i posebno pozitivnog termina.

Uopšte po Nedeljkoviću odnosi suprotnosti pojmova identični su sa odnosima suprotnosti elementarnih kategoričkih sudova. Otuda, smatra Nedeljković, shema klasičnog kvadrata kojom se ilustruju odnosi elementarnih kategoričkih sudova A, E, I, O važi i za odnose suprotnosti pojmova. Kao primer odnosa pojmova po shemi kvadrata prof. Nedeljković navodi: kao „opšte pozitivni termin“ pojam „veći“, (A) kao „opšte negativni termin“ pojam „neveći“, (E) kao „posebno potvrdni termin“

pojam „najveći“ (I) i kao „posebno negativni termin“ pojam „jednak“ (O). Odnosi suprotnosti pojmova mogu se, prema tome, ilustrirati shemom kvadrata:

Odnosi pojmova bili bi isti kao i odnosi sudova po shemi kvadrata, to jest odnosi A-E i I-O predstavljaju suprotnost, a odnosi A-O i E-I predstavljaju protivrečnost. Odnosi suprotnosti su: „veći-neveći“ i „najveći-jednak“; u odnosu protivrečnosti stoje pojmovi: „veći-jednak“ i „neveći-najveći“. U istim odnosima stoje i termini: „čovjek uopšte“ (A), „nečovjek uopšte“ (E), „neki čovjek“ (I) i „neki nečovjek“ (O).

Kao što se vidi originalnos Nedeljkovićevo učenje sastoji se: 1. u uzimanju u obzir kvantiteta (obima) pojmova i 2. u identifikaciji odnosa suprotnosti pojmova sa odnosima suprotnosti sudova. Ovako shvaćene odnose suprotnosti pojmova smatra prof. Nedeljković za „bitno sadržajno dijalektičke“.

Postavljaju se pitanja: je li Nedeljkovićevo učenje tačno i dali se ono može okarakterisati kao „bitno sadržajno dijalektičko“?

Pre svega mora se priznati da je Nedeljkovićevo učenje svestranije od svih predhodnih uprava po tome što uzima u obzir i kvantitet pojmova. Ali to učenje sadrži i čitav niz teškoća i pogrešaka od kojih su osnovne sledeće:

1. Nedeljković izjednačava pojmove sa nazivima, terminima i značenjem termina mesto da shvati pojam kao misaoni odraz predmeta. O predmetu kao objektivnoj osnovi pojma, kao subjektivno misaonog odraza predmeta, nema kod Nedeljkovića ni pomena. Njegovo učenje se ograničava na ispitavanje odnosa „pozitivnih i negativnih termina“ upravo u duhu nominalističke logike. Po ovome njegovo učenje nosi ovde nominalistički, formalistički i idealistički karakter.

2. Nedeljković uopšte ne tretira problem apstraktnosti negativnog pojma: za njega je, kao i nominaliste i semantičare, „negativan termin dat na isti način kao i pozitivan termin“! Problem objektivno realnog značenja negativnog pojma, sa čijim se teškoćama, upravo ukoliko je stajao na materijalističkom stanovištu, borio još Aristotel, a koji savremeni logičari Bradley, Sigwart, B. Erdmann i dr. detaljno raspravljaju — Nedelj-

ković uopšte ne tretira. Dok Sigwart odbacuje negativan pojam kao „nejasan“ i „besmislen“, ukoliko se shvati kao objektivno realna odredba, dok B. Erdmann opšti negativan pojam smatra za „mrtvi formalizam“, a F. H. Bradley ističe da „ga treba prognati iz logike“, Nedeljković bez daljeg zadržava taj apstraktni pojam. I po ovome Nedeljkovićevo učenje je prazno apstraktno i formalističko. Ovaj formalizam vidi se i u tome što Nedeljković shvata kao suprotnost odnos posebno uzetih „opštih termina“ (A-E, veći-neveći) koji je odnos B. Erdmann označio upravo kao „mrtvi formalizam“.

Postavlja se pitanje: kako je Nedeljković gornji formalističko logički odnos mogao označiti kao „bitno sadržajno dijalektički“ kada su formalizam ovakvog shvatanja uvideli i osudili i sami metafizički i formalni logičari?

3. Nedeljković identifikuje odnose suprotnosti pojmova sa odnosima suprotnosti elementarnih kategoričkih sudova te i jedne i druge ilustruje logičkim kvadratom. Je li ovo pravilno, je li uopšte moguće? U klasičnoj elementarnoj i formalnoj logici ovo nije učinjeno, kao ni u novijoj i savremenoj logici. B. Erdmann, govoreći o maksimalnoj razlici kaže da se ova označava izrazom „kontrarna opozicija“, izrazom „koji se takođe upotrebljava i u učenju o sudu u drugom smislu“³⁷).

Razlog identifikacije odnosa suprotnosti kod pojmova sa odnosima suprotnosti i kod sudova Nedeljković je mogao naći samo u činjenici postojanja jednog para suprotnih odredaba „opšte-posebno“ i jednog para protivrečnih odredaba — „pozitivno-negativno“ — i kod elementarnih kategoričkih sudova i kod pojmova. Čisto formalistički uzev, to jest uzev pojmove kao termine i ograničivši njihove odredbe na dvojnu određenost kvaliteta (pozitivno-negativno) i kvantiteta (opšte posebno), moguće je odnose ovako shvaćenih pojmova izjednačiti sa odnosima suprotnosti kod sudova što je prof. Nedeljković i učinio. Ali već sam uslov mogućnosti ovakvog shvatanja odnosa suprotnosti pojmova, a to je nominalističko-formalističko shvatanje pojma, već ukazuje na formalistički karakter Nedeljkovićevo učenja.

Osnovni razlog nemogućnosti identifikacije odnosa suprotnosti pojmova i odnosa suprotnosti sudova krije se u tome što se kod suprotnosti sudova uvek radi o suprotnosti istinitosti i lažnost četiri osnovne vrste elementarnog suda kao što su to, oslanjajući se na Aristotelja, pokazali i sistematski izveli još Marcianus Capella i Boethius (u V veku), dok se kod pojmova radi o odnosima suprotnosti pozitivnog i negativnog i opšteg i posebnog. Postavlja se pitanje: kako je prof. Nedeljković mogao da previdi ovako fundamentalnu razliku?

³⁷) Erdmann. Loc. cit. p. 207

No da je Nedeljkovićevo učenje u osnovi formalističko, i da počiva na mehanističkom prenošenju odnosa sudova na odnose pojmova, to se vidi i iz niza posebnih teškoća i pogrešnosti tog učenja.

Po Nedeljkoviću odnos pojmova A-neA jeste odnos suprotnosti. Međutim ako se A i ne-A uzmu samo uopšte, kao što Nedeljković i čini, onda je to odnos protivrečnosti kao što i uči formalna logika, jer se A i ne-A uzajamno isključuju: Non-A je totalna negacija A i obratno. Dakle, pojmovi „veći uopšte“ i „neveći uopšte“ nisu suprotni nego su protivrečni.

Ako se konkretizuje apstraktno opšte „A“ i „Ne A“, onda se dobijaju odnosi koji ne moraju predstavljati ni suprotnost ni protivrečnost već mogu značiti i prostu razliku. Naprimera, odnos između nekog određenog „belog“ i nekog posebnog „nebelog“, napr. zelenog, crvenog, žutog itd. nije odnos ni protivrečnosti ni suprotnosti, već je to odnos proste, veće ili manje, razlike. Samo u konkretnom pojedinačnom slučaju to je odnos suprotnosti, naime u slučaju kada je u pitanju odnos „neko beloneko nebelo = crno“ i sl.

Po Nedeljkovićevoj teoriji odnos „belo uopšte-nebelo uopšte“ jeste uvek suprotnost, što je pogrešno, jer taj odnos predstavlja formalno-logičku protivrečnost.

Isto je tako pogrešno shvatanje odnosa posebno pozitivnog i posebno negativnog termina kao isključivo odnosa suprotnosti, jer taj odnos može predstavljati i razliku i protivrečnost. Prost primer dokazuje tačnost ove postavke: uzmimo pojmove „eksploatorska klasa“ — „neeksploatorska klasa“; buržoazija je nesumnjivo posebna, neka eksploatorska klasa, a proletarijat je posebna, neka neeksploatorska klasa. Po Nedeljkovićevoj teoriji odnos posebno pozitivnog i posebno negativnog pojma (termina) jeste odnos suprotnosti; prema tome, odnos „buržoazija-proletarijat“ morao bi biti odnos suprotnosti a ne i protivrečnosti što je on u svojoj suštini. S druge strane odnos između posebno pozitivnog i posebno negativnog termina može predstavljati, u datom slučaju, samo razliku, a ne suprotnost; naprimera takav je odnos „neka eksploatorska klasa = buržoazija — neka neeksploatorska klasa = seljaci“ (srednjaci).

Isto je tako pogrešno Nedeljkovićevo shvatanje odnosa opšte pozitivnog i posebno negativnog pojma kao isključivo odnosa protivrečnosti: Odnosi „veći-jednak“ i „neveći-najveći“ predstavljaju protivrečnost. Lako je pokazati da to nije tačno. Kada bi odnos „veći-jednak“ bio protivrečan onda bi se ova dva pojma uzajamno isključivala, a to nije slučaj, jer negacijom „jednakog“ dobija se ne samo „veći“ nego i „manji“, a negacijom „većeg“ ne dobija se samo „jednak“ već i „manji“. Sem toga očigledno je da pojmovi „veći, jednak, manji“ čine jedan red kvantitativnih odredaba od kojih svake dve bližnje predstav

ljaju prostu razliku dok krajnji članovi (veći-manji), između kojih postoji srednji prelazan član, pretstavlja tipičnu kontrarnu suprotnost. Dakle „veći-jednak“ nije odnos protivrečnosti već je to odnos razlike, a odnos „veći-manji“ nije odnos protivrečnosti već je to odnos suprotnosti.

Zanimljivo je uporediti Nedeljkovićevo rešenje problema odnosa „jednagog“ prema „većem“ i „manjem“ sa Aristotelovim.

Pošto je napomenuo da je teško odrediti prirodu ovog odnosa i posle konkretne produbljene analize Aristotel zaključuje: „preostaje samo da jednako stoji nasuprot većem i manjem kao negacija ili privacija“³⁸). Ako se ograničimo na pojam privacije ili lišenosti onda jednako zaista pretstavlja privaciju i većeg i manjeg, što Aristotel i tvrdi.

Drukčije stoji stvar po Nedeljkoviću: po njemu i „jednako“ i „manje“ su posebno, „neko neveće“; „jednako“ i „manje“ čine isti pol (O) u protivstavu prema „većem“ (A) te izlazi: ili da je u pitanju odnos protivrečnosti, što je pogrešno, ili, u svakom slučaju, da je odnos „jednako“-manje“ uopšte neodređen i potpuno zataškan.

To su teškoće i pogreške shematizacije odnosa suprotnosti pojmova na logičkom kvadratu odnosa suprotnosti sudova.

Ako uzmemo u obzir činjenice:

1. da odnos opšte pozitivnog i opšte negativnog pojma (A-E) ne pretstavlja suprotnost nego formalnu protivrečnost (napr. belo-nebelo);

2. da odnos posebnog pozitivnog i posebnog negativnog pojma (I-O) ne pretstavlja samo suprotnost već i razliku (belo-nebelo = zeleno) i suprotnost (belo-nebelo = crno) i protivrečnost (burzoazija-proletarijat) i

3. da odnos opšte pozitivnog i posebno negativnog pojma (A-O ili E-I) ne pretstavlja nužno i uvek protivrečnost, kao što uči Nedeljković, već može predstavljati i razliku (napr. veće-jednako) i suprotnost (veće-manje), onda je jasno da Nedeljkovićev pokušaj dijalektičke konkretizacije metafizičkog formalno-logičkog shvatanja odnosa suprotnosti pojmova, na osnovu identifikacije ovih odnosa sa sličnim odnosima sudova, nije uspeo. Nedeljkovićeva konkretizacija mesto da bude „bitno sadržajno-dijalektička“, pokazuje se, u najboljem slučaju, kao formalističko-dijalektička. Ali i kao takva ona ima izvesnu pozitivnu teoretsku odliku: to je uzimanje u obzir kvantitativne određenosti pojmova. Međutim njena praktično-naučna vrednost biće ista kao i vrednost Hamilton-ove teorije kvantifikacije predikata: obe teorije su suviše formalističke, izveštacene, suviše formalistički apstrakne. Ovo ostaje tačno za Nedeljkovićevu teoriju čak i u

³⁸) Aristoteles, Met. I, 5, 1056 a 15

slučaju da njen autor uspe da je oslobodi svih onih teškoća i pogrešaka na koje smo ukazali*).

IV. Hegelovo apstrakto dijalektičko učenje

Hegelovom učenju o odnosima suprotnosti kod pojmova pripada posebno mesto po tome što se tim učenjem, iako apstraktno, ipak dijalektički prevazilazi jednostranost i metafizičnost formalnih elementarno-logičkih učenja.

Cela Hegelova logika i nije drugo do apstraktno-dijalektički svačeno razvijanje pojmova kroz odnos apstraktno-dijalektičke protivrečnosti: na osnovu negacije. Zato Hegel i smatra posebno učenje o odnosima suprotnosti pojmova kao, u izvesnom smislu, neumesno. Ipak se i u njegovoj Logici to učenje nalazi u učenjima o suštini i, posebno, o „čistim refleksivnim odredbama“. Pre no što izložimo ovo učenje nužno je istaći Hegelovu kritiku formalnog elementarno-logičkog učenja.

Hegel najpre ukazuje na proizvoljnost formalno-logičkog učenja o odnosima pojmova: logičari proizvoljno uzimaju više ili manje odnosa te nabrajaju potvrđne, odrečne, identične itd. pojmove u odnosu na dati pojam. Ovo ne pretstavlja nikakvo učenje „o prirodi pojma“ već se svodi na „površno objašnjene reči“ i „bez ikakvog je interesa“ za jedno suštinsko učenje o pojmu. Dalje se kontradiktorni i kontrarni pojmovi shvataju kao dve različite vrste odnosa: „svaki kao čvrsto za sebe i ravnodušno prema drugom, bez ikakvih pomisli na dijalektiku“, dakle metafizički, „kao da kontrarno ne bi moralo biti isto tako određeno kao kontradiktorno“³⁹). Glavnu zamerku Hegelovu i čini tvrđenje da je formalno logičko učenje o odnosima pojmova formalističko i metafizičko.

Hegel utvrđuje praznu apstraktnost i formalizam učenja klasične logike o protivrečnim pojmovima: „U učenju o protivrečnim pojmovima imenuje se jedan pojam, napr. plavo . . . a drugi neplavo, tako da ovaj drugi ne bi bio nešto afirmativno, napr. žuto, već treba da se drži čvrsto samo apstraktno negativnog“⁴⁰). I dalje, Hegel podvlači prazninu formalno-logičke protivrečnosti zaoštravajući besmislenost njene primene poznatim stavovima koje ističe i Lenjin. Jedan takav Hegelov stav glasi: „Praznina protiv-stava takozvanih protivrečnih pojmova pretstavlja se savršeno u grandioznom izrazu . . . univerzalnog

*) Uviđajući prednosti teorije prof. Nedeljковиća nad formalno logičkim teorijama pokušao sam (1948) da dokažem konkretnu dijalektičnost teorija moga profesora, ali taj pokušaj smatram za neuspeo (i rukopis kratke rasprave je izgubljen).

³⁹) Hegel, *Sämtliche Werke* (G. Lasson), *Wissenschaft der Logik*, Teil II, p. 256

⁴⁰) Hegel, *Dijalektika* (D. Nedeljковиć), Beograd 1939, § 119, str. 155

zakona, da svakoj stvari jedan od svih tako međusobno protivstavljenih pojmova pripada, a drugi ne, tako da duh mora da bude beo ili nebeo, žut ili nežut itd. u beskonačnost" (itd.).

Nasuprot ovakvom, formalno-logičkom, prazno apstraktnom, metafizičkom učenju o odnosima suprotnosti pojmova, Hegel razvija svoje učenje koje se odnosi neposredno na „prirodu i suštinski prelaz refleksivnih formi“⁴¹⁾ jednih u druge, dakle, dijalektičko učenje.

Hegel shvata odnose suprotnosti pojmova razvojno dijalektički. U učenju o pojmu on pokazuje kako identičnost biva opštost, različitost i posebnost, a pojedinačnost — osnove — razlog. Posebno izlaže Hegel svoje dijalektičko učenje o odnosima suprotnosti pojmova u drugom odeljku o suštini, u drugoj glavi logike. Sam Hegel primećuje da je ovo „najteži deo logike“.

Hegel razlikuje tri odnosa razlike: 1. apsolutnu razliku, 2. određenu različitost i 3. suprotnost. Suprotnost pak sadrži u sebi protivrečnost. Shvatajući dijalektički sve ove kategorijalne odredbe Hegel pokazuje kako one postaju dijalektičkom negacijom i kako se sadrže jedne u drugima, kako se međusobno prožimaju od prve do poslednje, tako da je „razlika uopšte već protivrečnost po sebi“⁴²⁾.

Najopštija, najosnovnija i najneodređenija razlika jeste „apsolutna razlika“. To nije spoljašnja i složena razlika dvoga već je to razlika koja se odnosi na samu sebe, dakle „prosta razlika“ (32). Ovu apsolutnu razliku čini „prosto Ne“ u odnosu „A-NeA“.

Negacijom apsolutne razlike, to test izdvajanjem momenta neidentičnosti, koji se sadrži u apsolutnoj razlici identičnosti, dobija se određena razlika ili različitost: „Određena razlika jeste negirana apsolutna razlika“; ta određena razlika „nije prosta“ niti je „unutrašnja“, već je to razlika spoljašnjih momenta: „njeni momenti padaju jedan van drugog i međusobno se odnose kao spoljašni“ (36). Takvu određenu razliku ili različitost pretstavlja ono što je nejednako i što se nalazi jedno van drugog. U Enciklopedijskoj logici Hegel konkretnije objašnjava različitost time što tvrdi da je to „neposredna razlika, različitost pri kojoj kod razlikovanih elemenata svaki za sebe jeste ono što je i indiferentan je prema svom odnosu na nešto drugo što je prema njemu spoljašnje“⁴³⁾.

Na pojmu određene, spoljašnje razlike, zasnovao je Leibniz stav o različitosti svih stvari: „Sve su stvari različite, nema dve jednake stvari“. Hegel ovaj stav smatra za pogrešan zato

⁴¹⁾ Hegel, Werke. Loc. cit. p. 256

⁴²⁾ Hegel, Werke, Loc. cit. p. 49

⁴³⁾ Hegel, Dijalektika, n. n. m. str. 153.

što je „različitost kao takva u svojoj apstrakciji isprva ravnodušna prema jednakosti i nejednakosti“⁴⁴). Hegel ismeva „srećna vremena za metafiziku“ kada su, bez ikakva napora i dvorske dame, po Leibnizovom savetu, mogle da dokazuju gornji logički stav time što su upoređivale lišće sa drveća po dvorskim baštama:

Ostavlajući na stranu pitanje tačnosti Leibnizovog stava mora se priznati da Hegel zaista ima u vidu ne konkretnu realnu različitost već apstraktnu različitost kao „čistu odredbu refleksije“. Hegelovo shvatanje različitosti, kao određene razlike, znači samo spoljašnju, indiferentnu, različitost dve indiferentne odredbe.

Negacijom indiferentnosti odnosa momenata različitosti u jedinstvenom nečem dobija se suprotnost: „U suprotnosti . . . je završena različitost. Ona je jedinstvo identičnosti i različitosti; njeni momenti su u jednom identitetu različiti: oni su tako protivstavljeni“ (40). Momenti suprotnosti nisu niti unutrašnji, kao kod apsolutne razlike, niti su spoljašnji i međusobno indiferentni, kao kod različitosti, nego su to spoljašnji momenti unutar jedne identičnosti i to momenti koji se međusobno uslovljavaju. Suprotnost Hegel ilustruje na odnosu pozitivno-negativno, koji pretstavlja suprotnost dva uzajamno uslovljena momenta unutar jedne identičnosti, tako da je „prvo, svako (pozitivno ili negativno) utoliko ukoliko drugo jeste; ono je kroz drugo, kroz svoje sopstveno nebiće, to što je; ono je samo stavljeno biće; drugo, ono je ukoliko drugo nije; ono je kroz nebiće drugog ono što je . . .“⁴⁵). Tako je u protivstavu suprotnosti pozitivno-negativno, svaki član uslovljen kako svojim bićem i nebićem drugog člana tako i svojim nebićem i bićem drugog člana, jer pozitivno je samo ukoliko ima i negativnog, dakle drugog, ali, s jedne strane, ukoliko samo ono nije to drugo, a s druge strane, ukoliko nije ni samo to jedno, već je jedno drugoga i drugo jednoga. Takav složeni dijalektički odnos pretstavlja suprotnosti.

Dakle, „apsolutna razlika“ ili „razlika uopšte“ sadrži obe svoje strane kao momente u samoj sebi; „u različitosti oni (momenti razlike) ravnodušno padaju jedan van drugoga; u suprotnosti kao takvoj oni su strane razlike, jedno samo drugim određeno“⁴⁶). Ali u suprotnosti su momenti „šta više . . . ravnodušni jedan prema drugom i uzajamno se isključuju“ . . . (itd.). U suprotnosti jedan momenat, naprimer „pozitivno“, jeste on sam i isključenje drugog momenta, „negativnog“. Prema tome u odnosu suprotnosti već se sadrži odnos protivrečnosti. Zato Hegel tvrdi da se refleksivna odredba suprotnosti sastoji u tome „da

⁴⁴) Hegel, Werke, Loc. cit. p. 39

⁴⁵) Hegel, Loc. cit. p. 42

⁴⁶) Hegel, Loc. cit. 48—49

bude ona sama i da njoj negativnu odredbu isključuje. Ona ja tako protivrečnost". (49).

Na ovaj način Hegel iz najapstraktnije refleksivne odredbe; iz „apsolutne razlika“, kroz različitost, kao „određenu razliku“, i suprotnost, kao „završenu razliku“, apstraktno dijalektički izvodi refleksivnu odredbu protivrečnosti pojmova kao „međusobno isključujuće momente“ ... „jedne identičnosti“.

Ovakvom učenju o odnosima različitosti, suprotnosti i protivrečnosti pojmova mora se prigovoriti da je apstraktno u smislu čiste misaonosti, da pretstavlja vrhunac apstraktne, spekulativne dijalektičke logike.

Sam Hegel shvata sve navedene odnose ne kao odredbe bića i stvarnosti (makar i idealistički shvaćene) nego kao „odredbe čiste refleksije“, kao odredbe „privida suštine u sebi samoj“ (23); a sama suština je „čista identičnost“ i „bezodređenost“ (23). Ovo, krajnje idealističko shvatanje suštine jasno se očituje u Hegelovoj odredbi razlike uopšte kao bezkvalitetnog, neodređenog odnosa prema samoj sebi. U Encikl. logici Hegel tvrdi: „Drugčiji biti ne znači ovde ništa kvalitativno, nikakvu određenu granicu...“⁴⁷). Hegel naročito naglašava da refleksivna odredba razlike nije nikakva odredba bića: „to je razlika refleksije a ne drugost određenog bića“; drugost bića je odnos dve, jedne van druge, postojeće stvari; „naprotiv drugo suštine jeste za i po sebi, ne drugo drugoga koje se nalazi van njega, nego prosta određenost po sebi“⁴⁸).

Kao očigledan dokaz do krajnjih granica doterane apstraktno dijalektičke spekulacije mogu se navesti bezbrojni Hegelovi stavovi kakav je naprimer stav da „samostalna refleksivna odredba u istom smislu ... u svojoj samostalnosti svoju sopstvenu samostalnost isključuje iz sebe“ (49); ili matematički apsurdni stavovi, da je „ $+y - y = y$, i „ $+y - y = 2 y$ “, a ne samo $= 0$, ili da je „ $-8 + 3 = 11$ “ i sl. (44, 47).

Od interesa je pokazati apstraktnost Hegelovog pojma protivrečnosti. Mora se priznati da je Hegel, nasuprot formalnom elementarno logičkom principu neprotivrečnosti, prihvatio, istakao i konzenkventino sproveo, kroz celokupnu svoju filozofiju, upravo princip protivrečnosti kao princip celokupnog kretanja, životnosti i razvoja. Ali za razvoj logike od bitne je važnosti pitanje kako je Hegel shvatio princip protivrečnosti: da li apstraktno ili konkretno i koliko jedno i drugo, da li kao čisto misaoni princip razvoja same ideje ili kao princip samog konkretnog materijalnog sadržaja; i da li na osnovu i kroz elementarno logičke pojmove ili na neki stvarno dijalektički način?

⁴⁷) Hegel, Dijalektika, n. n. m. str. 158 § 118

⁴⁸) Hegel, Werke, Bd. IV, II teil, p. 32—33

Da je Hegel i princip protivrečnosti (kao i princip identičnosti) shvatio kao čisto misaoni princip jasno je otud što po njemu, kao ni po Platonu, nema nikakvog logičkog konkretnog sadržaja van ideje, to jest što je celokupan konkretni sadržaj, ne samo mišljenja nego i same stvarnosti, samo idejni sadržaj.

Međutim Hegelov princip protivrečnosti je apstraktan i u svom neposrednom značenju. Pre svega Hegel izvodi ovaj princip iz principa apstraktnog dijalektičkog identiteta. Ali „sam apstraktni identitet sa samim sobom još nije životnost“⁴⁹). Pa ipak Hegel upravo iz ovog principa izvodi svoj princip protivrečnosti kao princip celokupnog razvoja, upravo samorazvoja, na taj način što „mrtvi identitet“ uzdiže „na visinu“ žive, pokretne, razvojne protivrečnosti apsolutno pozitivnih i apsolutno negativnih odredaba jednog istog pojma. Hegel oštro kritikuje shvatanje protivrečnosti kao nečeg spoljašnjeg, čisto formalno misaonog, subjektivnog, kao „spoljašnje refleksije“, što čini formalna elementarna logika. Nasuprot ovome Hegel unosi protivrečnost u sam predmet i tvrdi da upravo protivrečnost čini osnovu celokupnog kretanja, „pulsacije života“, razvoja. Sve je unutrašnje protivrečno i protivrečnost je „istina o svemu“, a ne elementarno logička neprotivrečnost.

Priznajući izvanredan opšte naučni značaj ovog Hegelovog dijalektičkog shvatanja od presudne je važnosti činjenica da je Hegel ipak postavio i primenio samo apstraktni pojam protivrečnosti i to na bazi i kroz pojam elementarno logičke apstaktne neprotivrečnosti.

Apstaktnost Hegelovog pojma i principa protivrečnosti najjasnija je na osnovu njegovog svatanja negacije kao bitne i stvarne odredbe svega nečeg. Hegel tvrdi: „untrašnje, sopstveno samokretanje . . . ne sastoji se ni u čemu drugom nego u tome što u jednom i istom odnosu nešto postoji u samom sebi i njegovu odsustvo, njegova sopstvena negacija“ . . . ; „ako nešto postojeće nije u stanju u svojoj pozitivnoj odredbi ujedno s tim da pređe u svoju negaciju i da zadrži jedno u drugome, ako ono nije u stanju da u samom sebi sadrži protivrečnost, onda ono nije živo jedinstvo“ (ibid. 115).

Uopšte po Hegelu negacija i njena protivrečnost prema pozitivnoj odredbi jednog i istog nečeg čini osnovu kretanja i životnosti toga nečeg. Otsustvo, negacija, negativna odredba to je suština samog bića, kao prisustva i pozicije, kao postojanja nečeg.

Nasuprot metafizičkom stavu *ex nihilo nihil*, koji se zasniva na prostom apstraktnom elementarno-logičkom identitetu, shodno čijem principu je „biće“ samo „biće“, a „nebiće

⁴⁹) Lenin, Filoz. tetradi, 1947 str. 115

samo nebiće“, Hegel na osnovu svog principa dijalektičkog apstraktnog identiteta, — da „su biće i nebiće isto“, — tvrdi da nebiće čini unutrašnju odredbu, suštinu samog bića, da „sve sadrži negaciju“, i da „nigde ni na nebu ni na zemlji nema ničeg što ne bi u sebi sadržalo biće i ništa“⁵⁰⁾.

U definiciji konačnih stvari Hegel najpreciznije formuliše svoje shvatanje protivrečnosti na osnovu negacije, nebića kao suštine svake stvari: nebiće čini suštinu svake stvari ili „njihovo nebiće jeste njihovo biće“⁵¹⁾ — tvrdi Hegel. Međutim da je pojam čiste negacije skroz apstraktan i da Hegel ovde unosi jednu čistu misaonu odredbu (odredbu čiste refleksije) u predmetnu određenost samih stvari, o tome ne može biti sumnje. „Čista negacija“, čisto „ne“, „nije“, „nebiće“ postoji zaista neposredno samo u subjektivnom mišljenju, u negativnim pojmovima i negativnim pojmovima i negativnim sudovima koji se javljaju i bitni su u procesu subjektivnog ljudskog saznavanja. Negativni pojmovi i negativni sudovi imaju i predmetni smisao koji se sastoji u tome što se direktnom negacijom određenog pojma i određenog stava indirektno tvrdi da je predmet drukčiji nego ono sa čim se predmet subjektivno misaono upoređuje i negativno određuje. Tako, naprimer, negativni pojam „nebeo“, „nepravičan“ i negativni stavovi „Dim nije beo“, „Kapitalist nije pravičan“, znače da dim ima drugu, sasvim određenu boju, a ne belu, da je kapitalist izrabljivač i sl.

Uopšte apsurd je tvrditi da postoji ništa, nebiće, čista negativnost, jer sve što postoji mora biti nešto i mora biti nekakvo. Ono što nije ništa i što nije nekakvo, to realno ne može postojati, to je čista misaona apstrakcija. Pošto se Hegelov pojam i princip protivrečnosti zasniva na ovakvoj apstrakciji, na apstraktnom pojmu negacije, nebića, to je i sam on apstraktan. Ovo međutim nikako ne znači da elementarno logički pojmovi apsolutne pozicije, apsolutnog „da“ i „jeste“, apsolutnog bića i sl. i sami nisu apstraktni. I oni su apstraktni u odnosu na pokretnu i živu materijalnu stvarnost. Međutim Hegel zadržava upravo ovakav apstraktni pojam negacije, iako ističe da negacija ima smisla samo u polarizovanom protivstavu prema poziciji, jer tvrdi upravo postojanje samog negativnog: „Ali negativno ima i bez odnosa na pozitivno jedno sopstveno postojanje; ono je sa sobom identično“⁵²⁾.

Hegelova dijalektička protivrečnost pretstavlja ustvari apstraktnu dijalektičku sintezu oba apstraktna elementarno-logička pojma-apstraktnog identiteta i apstraktnog neidentiteta. Na ovaj način Hegel je pretvorio apstraktne elementarno-lo-

⁵⁰⁾ Hegel, Werke, Band IV, Buch. II, p. 69

⁵¹⁾ Lenin, Filoz. tetradi, str. 84

⁵²⁾ Hegel, Loc. cit. p. 55

gičke principe identiteta i neprotivrečnosti u svoje apstraktno-dijalektičke principe „identiteta neidentiteta“ i protivrečnosti bića i nebića, kao prostih, elementarno-logičkih apstraktnih, odredaba koje je Hegel mogao samo apstraktno-dijalektički sintetizirati. Na ovaj način Hegel je nesumnjivo prevazišao jednostranost elementarno logičke neprotivrečne i nerazvojne predmetne određenosti i on je uspeo da „genijalno nazre dijalektiku stvari“ (Lenjin). Ali Hegelov pojam i princip protivrečnosti u suštini je apstraktno-dijalektički. Upravo ovu apstraktnost dijalektike „čistih, apstraktnih kategorija mišljenja“, „čistog uma“, ironizira Marks u „Beda filozofije“ kada kaže: „Ali kada je um već jednom dospeo do toga da se postavi kao teza, ova teza, ova misao suprotstavlja se sama sebi, cepa se na dve protivrečne misli, na pozitivno i negativno, na Da i Ne. Borba ova dva suprotna elementa, sadržana u antitezi, sačinjava dijalektičko kretanje. Time što Da postaje Ne, što Ne postaje Da, što Da postaje istovremeno i Da i Ne, a Ne postaje istovremeno i Ne i Da, suprotnosti se održavaju u ravnoteži, neutralizuju, ukidaju. Stapanje ovih dveju protivrečnih misli sačinjava novu misao, njihovu sintezu“⁵³).

Ali, iako je Hegelovo učenje o odnosima suprotnosti kod pojmova apstraktno i spekulativno ono ipak ima dve pozitivne odlike značajne za razvoj upravo konkretne dijalektičke logike:

1. to učenje je, iako apstraktno, ipak dijalektičko; u njemu je dijalektički izveden prelaz jednih kategorijalnih odnosa u druge i na taj način su apstraktno-dijalektički prevaziđena sva metafizička i formalno-logička učenja o odnosima suprotnosti;

2. kao i u svima svojim osnovnim učenjima tako je i u učenju o odnosima razlike, suprotnosti i protivrečnosti Hegel „genijalno nazreo dijalektiku stvari“, po tačnoj formulaciji Lenjinovoj.

Prema tome Hegelovo učenje pretstavlja apstraktno-dijalektički prilaz konkretno-dijalektičkoj teoriji koju, u osnovi, daju tek klasici marksizma.

V. Konkretno dijalektičko učenje o odnosima suprotnosti

Formalna logika posmatra odnose samih pojmova odvojeno od predmeta mišljenja, od materijalne objektivne stvarnosti. Hegelova teorija nije elementarno logička i metafizička, ona je dijalektička, ali, kao apstraktno dijalektička, spekulativna, i ona je idealistička. Nasuprot ovim idealističkim shvatanjima konkretno dijalektička teorija je jedina materijalistička. Njenu osnovu čini dijalektičko materijalističko shvatanje mišljenja kao

⁵³) Marks, Beda filozofije, Kultura, Beograd 1946, str. 98

subjektivno misaonih odraza objektivnih predmeta sveukupne, prirodne, društvene i psihičke stvarnosti. Svi pojmovi su subjektivno misaoni odrazi objektivnih predmeta. Prema tome i pojmovi odnosa moraju biti subjektivno misaoni odrazi odnosa samih predmeta, njihovih odredaba, procesa, stanja i odnosa.

Sa gledišta dijalektičkog i istoriskog materijalizma ni ideologije i oblici svesti uopšte „ne mogu dalje sačuvati privid svoje nezavisnosti. Oni nemaju istorije, nemaju razvitka nego ljudi, koji razvijaju svoju materijalnu proizvodnju i svoje materijalno opštenje zajedno sa ovom svojom stvarnošću menjaju svoje mišljenje i proizvode svoga mišljenja“⁵⁴). Slično ovome ne postoje nikakvi odnosi suprotnosti kod samih pojmova odvojenih od njihovih predmeta. Sami pojmovi, kao misli, nisu ni suprotni ni protivrečni. Kao misli, odvojene od predmeta, pojmovi mogu biti samo indiferentno različiti, svaki u sebe zatvoren, izolovan i bez veze sa drugim pojmovima. Tako kao čiste misli „pozitivno“ i „negativno“ nisu ni suprotni ni protivrečni pojmovi. Isto tako nije jasno po čemu bi sami pojmovi „atrakcija“ i „repulsija“ bili suprotni ili po čemu bi sami pojmovi „buržoazija“ i „proletarijat“ bili protivrečni. Tek u odnosu na predmete mišljenja, tek kao zamisli predmeta, pojmovi imaju svoje određene odnose pa i odnose suprotnosti. Bez odnosa na predmete pojmovi ne mogu imati neke svoje sopstvene odnose. Znači, suprotnost pojmova misaoni je obraz objektivne suprotnosti samih njihovih predmeta ili njihovih odredaba, procesa i odnosa. Protivrečnost pojmova misaoni je odraz protivrečnosti protivrečnih odnosa objektivnih procesa ili njihovih tendencija razvoja.

Ovde je nužno naglasiti da se pod objektivnom stvarnošću i predmetima mišljenju razumeju sve stvari — procesi, pojave stvarnosti, prirodne — anorganske i organske — društvene i psihičke, zaključno sa samim pojmovima i oblicima mišljenja uopšte. Prema tome ima i takvih odnosa pojmova čiju osnovu, predmet, čine sami misaoni procesi. Ovakvi odnosi mogu biti objektivni samo u odnosu na misaonu stvarnost, ali ne i u odnosu na prirodu i društvo. No u svakom slučaju i ovi odnosi su predmetni a ne čisto misaoni.

Konkretno dijalektička teorija odnosa razlike, suprotnosti i protivrečnosti pojmova:

1. ne može ove odnose posmatrati čisto formalno i nezavisno od njihova sadržaja, tj. od njihovih predmeta, već ih mora shvatiti, ne samo subjektivno misaono već, u osnovi, objektivno predmetno i sadržajno;

⁵⁴) Marks i Engels, O književnosti i umetnosti, Beograd 1946, str. 17

2. ta teorija ne posmatra ove odnose uopšte i apstraktno već i posebno i konkretno u odnosu na razne oblasti premeta mišljenja: na pojave prirodne, društvene i same misaone, i

3. konkretno dijalektička teorija mora posmatrati ove kategorijalne odnose ne odvojene jedne od drugih već stvarno dijalektički povezane, međusobno uslovljene i u dijalektičkom razvoju jednih u druge, dakle ne samo u relativnom mirovanju već i u kretanju. Znači stvarna dijalektička teorija odnosa pojmova mora biti predmetno-sadržajna i dijalektički razvojna.

Upravo sa stanovišta ovakvih konkretno dijalektičkih principa saznanja klasici marksizma su razmatrali i odnose suprotnosti pojmova.

Najpre se postavlja pitanje „apsolutne razlike“: postoji li ova razlika u prirodnoj, društvenoj i psihičkoj stvarnosti ili je to samo pojam apstraktnog predmeta mišljenja? Na ovo pitanje nalazimo delimično neposredne odgovore kod Engelsa i Lenjina. Engels odriče postojanje apsolutne razlike u prirodi: „Hard and fast lines nespojive su sa teorijom razvoja — nema više oštre granice čak ni između kičmenjaka i beskičmenjaka isto kao ni između ribe i vodozemaca“⁵⁵). Nema apsolutne granice i razlike između stvari po sebi i pojave. Ni one nisu „različite toto coelo, potpuno, na čitavoj liniji, principielno“, što utvrđuje još J. Dietzgen, a što usvaja Lenjin te zaključuje: „Nema niti može biti apsolutno nikakve principielne razlike između pojave i stvari po sebi“⁵⁶).

Zaista, ako je sve u objektivnoj stvarnosti uzajamno povezano i međusobno uslovljeno, kako onda može biti nekakve apsolutne razlike? Jasno je da takva, apsolutna, metafizička razlika, objektivno realno ne može postojati. Najbolji praktično-naučni dokaz za ovo pruža savremena prirodna nauka koja eksperimentalno dokazuje da se ni atomi ni hemijski elementi ne razlikuju apsolutno već se sastoje od jedinstvenih čestica (p, n, m, e, e itd) te da i atomi i njihovi elementi prelaze jedni u druge.

Isto tako nema u objektivnoj stvarnosti ni apsolutne suprotnosti. Ovo sledi nužno već iz činjenice da nema apsolutne razlike. Engels pokazuje kako u prirodnom naučnom saznanju nema apsolutnih suprotnosti. Pozivajući se na fizikalno otkriće tamnih zrakova svetlosti Engels utvrđuje: „Svetlost i tama su najizrazitija i najoštija suprotuost u prirodi, koja je od četvrtog jevanđelja sve do lumieres (prosvećenosti) XVIII veka uvek služila religiji i filozofiji kao retorska fraza“. Međutim „postoje tamni zraci svetlosti i slavna suprotnost

⁵⁵) Engels, Dijalektika prirode, Beograd, Kultura 1951, str. 216

⁵⁶) Lenjin, Materijalizam i empiriokriticizam, Beogra, Kultura 1948, str. 99, i 116

svetlosti i tame iščezava kao apsolutna suprotnost*) iz prirodnih nauka⁵⁷⁾). Engels utvrđuje upravo dijalektičku relativnost razlika kao opšti princip dijalektičkog, jedino pravilnog, mišljenja: „Dijalektika . . . koja ne priznaje nikakve hard and fast lines, nikakav bezuslovno primenljivi „ili-ili“, koja nepomične metafizičke različitosti prevodi jedne u druge i osim „ili-ili“ poznaje takođe i jedno — i drugo“ na pravom mestu, ta dijalektika posreduje između suprotnosti i ona je u poslednjoj instanci jedini pravilan način mišljenja“ (218).

Na osnovu izloženih argumenata jasno je da u objektivnoj materijalnoj stvarnosti, van mišljenja, ne postoji ni apsolutna razlika, ni apsolutna suprotnost ni apsolutna protivrečnost. Apsolutna, metafizička razlika ne može postojati u objektivnoj stvarnosti iz prostog razloga što su sve stvari i pojave u objektivnoj stvarnosti materijalne te u osnovi ne mogu biti različite t o t o c o e l o. Apsolutna razlika bila bi razlika između materijalnog i „čisto duhovnog“, nematerijalnog, ali takva apsolutno nematerijalna pojava ili sadržaj ne postoji.

Kada u objektivnoj stvarnosti ne postoji apsolutna razlika onda tim manje mogu postojati nekakva apsolutna suprotnost i apsolutna protivrečnost, jer ove treba da pretstavljaju više stupnjeve razlike. Međutim viši stupanj od apsolutne razlike ne može postojati, jer je apsolutna razlika, kao apsolutna, potpuna, najviša, krajnja. U ovom smislu Hegel je tačno tvrdio da je „razlika uopšte već protivrečnost po sebi“⁵⁸⁾.

Odnos „A—ne A“, odnos „pozitivno-negativno“ ilustruje i sadrži i odnos apsolutne suprotnosti i apsolutne protivrečnosti. Da objektivno materijalno ne postoji ovakav odnos jasno je i kada se ovaj odnos shvati i kao protivrečnost. Takav odnos protivrečnosti objektivno realno značio bi totalno isključujuću, apsolutnu negaciju nečega, to jest apsolutno uništenje, a takvo apsolutno, metafizičko, uništenje materijalno sadržajnog nečeg je isto tako nerealno, tj. stvarno nemoguće, kao i nastanak nečeg iz ničeg.

Ali ako u prirodi i društvu ne postoje nikakve apsolutne razlike, apsolutne suprotnosti i apsolutne protivrečnosti odn. apsolutne, metafizičke granice, da li to znači da takvih predmetnih odredaba uopšte nema? Ustvari apsolutna razlika, apsolutna suprotnost i apsolutna protivrečnost, kao nedijalektička prosta negacija, postoje kao razumsko-misaone odredbe samog takvog, to jest formalno logičkog mišljenja. U tom mišljenju zaista postoji apsolutna razlika između pozitivnog i negativnog pojma, jer pozitivni pojam ne sadrži, shodno metafizičkoj i

*) Naše špacionirano

⁵⁷⁾ Engels, Dijalektika prirode, n. n. m. str. 298—299

⁵⁸⁾ Hegel, Samtliche Werke, Bd. IV, II Teil, p. 49

formalnoj zamisli, ništa negativno u sebi, a negativno ne sadrži u sebi ništa pozitivno: u „plus“ (+) nema ništa od „minus“ (-), u „jeste“ nema ništa od „nije“ i obratno. Ovo je ne samo apsolutna razlika već i apsolutna protivrečnost i prosta negacija, jer negacijom „+“ dobija se čisto „-“, „da“ pretstavlja čistu i totalnu, apsolutnu negaciju „ne“ i obratno. Ali ovakvi apsolutni, metafizički pojmovi i njihovi odnosi postoje samo kod najopštijih formalno najapstraktnijih odredaba mišljenja. Već ako se uzmu u obzir ma kakvi predmeti, naprimer simboli „+a“ i „-a“ očigledno je da oni nisu apsolutno različiti, jer i pozitivan i negativan broj imaju zajedničku, istu, apsolutnu brojnu vrednost: „a“. Ni pozitivan i negativan elektron (e , \bar{e}) ne razlikuju se apsolutno, jer i jedan i drugi, bez obzira na sve razlike, imaju bar to zajedničko da su materijalne čestice atoma. Slično tome „čovjek“ i „nečovjek“, ukoliko se predmetno shvate, ne mogu predstavljati apsolutnu razliku, jer i pod negativnim pojmom „nečovjek“ moraju se zamišljati realna bića i stvari sem čoveka, a ove nisu apsolutno, metafizički različite od čoveka ili suprotne njemu već su jedne više a druge manje različite od čoveka ili suprotne njemu.

Međutim ako se pod negativnim pojmom ne zamišlja ništa konkretno realno nego apstraktno ništa, onda je taj pojam apsolutno formalno logički protivrečan pozitivnom pojmu kojim se zamišlja apstraktno nešto. Dakle, kao opšti apstraktni pojmovi „čovjek“ — „nečovjek“, odnosno svaki pozitivan i negativan pojam istog, su apsolutno formalno logički protivrečni. Ali kako negativne odredbe objektivno realno ne postoje, van mišljenja, to van ovoga, objektivno realno, ne može postojati ni apsolutna razlika, ni apsolutna suprotnost ni apsolutna protivrečnost. No iz ovoga još nipošto ne sledi tačnost metafizičke postavke da u objektivnoj stvarnosti nema nikakvih protivrečnosti; u objektivnoj stvarnosti postoji dijalektička protivrečnost.

Kao što smo ranije videli negativan pojam je zadavao od Aristotela do savremenih logičara, svima koji su se udubljivali u njega, nerešljive teškoće. „Šta je „nečovjek“? — pitao se Aristotel, — i u kakvom odnosu stoji „nečovjek“ prema „čovjeku“ i „neveće“ prema „manjem“ i „jednakom“?

Uzrok celokupne zbrke u shvatanju odnosa pozitivnog i negativnog pojma (čovjek-nečovjek) kao lišenosti odn. protivrečnosti (Aristotel), kao razlike (Erdmann), kao suprotnosti (Nedeljković), krije se u pogrešnom shvatanju negativnog pojma. Negativni pojmovi „nebiće“, „nečovjek“, „neveće“ itd. nisu potpuno lišeni objektivno realnog značenja, ali u osnovi to su subjektivno misaone odredbe. Tačnost ove postavke sledi:

a) iz neodređenosti negativnog termina-pojma kojim nije određeno šta on zapravo znači: da li samo vrsno različito ili sve moguće sem predmeta pozitivnog pojma; da li „nečovjek“

znači samo čoveka kome nedostaju izvesne ljudske osobine ili sva živa bića sem čoveka, naprimer tigrove, žabe i komarce, ili sve uopšte sem čoveka. napr. lava, trougao, atom, stolicu, itd.; strogo uzev ničim nije ograničeno, konkretizovano, značenje negativnog pojma i on može značiti sve i sva, iz čega je jasna njegova subjektivno misaona bitna strana;

b) objektivno uzev ne postoje nikakve realne negativne doredbe — „nebiće“, „negativnost“, „ništa“ itd.; negativan pojam je rezultat subjektivno misaonih procesa tvrđenja i odricanja kojih u objektivnoj stvarnosti nema; tvrditi da u objektivnoj realnoj stvarnosti, van subjektivnih procesa mišljenja, postoje tvrđenje i odricanje mogu samo spiritualisti; negativan pojam je subjektivno logička odredba koju metafizičko i apstraktno dijalektičko mišljenje hipostazira u objektivno realnu odredbu bića; vrhunac ove hipostaze pretstavlja Hegelovo apstraktno dijalektičko shvatanje „nebića“ kao „suštine bića“, kojim svatanjem je Hegel savladao ograničenost i pogrešnost formalno logičkog i metafizičkog statičkog načina mišljenja, ali samo apstraktno dijalektički.

Sva teškoća i zbrka u shvatanju protivrečnosti pojmova nastala je otud što se: a) u osnovi subjektivno misaona, objektivno nerealna, negativna odredba smatrala za objektivno realnu odredbu samih stvari čemu je uzrok „naivna vera“ u apsolutnu snagu ljudskog razuma, koju Lenjin nalazi upravo kod Aristotela, a koja se javlja u novom, apstraktno dijalektičkom vidu, i kod Hegela; b) što se takva subjektivno misaona negativna pojmovna odredba brka sa objektom realnim odredbama.

Ustvari negativna odredba, zbog svoje subjektivne misaonosti, ne može se izjednačavati i upoređivati neposredno sa pozitivnim konkretnim, objektivno realnim odredbama tako da bi se mogli dobiti konkretni objektivno realni odnosi. Zato odnosi „čovek-nečovek“ — ukoliko se „nečovek“ shvati kao konkretna objektivno realna odredba — sa njenim različitim značenjima — daje različite, neodređene, odnose: čovek — komarac, čovek — nitkov itd., koji svi treba da su obuhvaćeni apstraktnim odnosom „čovek — nečovek“.

Čim se uvldi subjektivna misaonost i apstraktnost negativnog pojma odmah otpadaju sve navedene teškoće. Odnos pozitivnog i negativnog pojma pokazuju se kao, u osnovi, subjektivno misaona odredba: u apstraktnom elementarno logičkom mišljenju postoje zaista, pored pozitivnih, i negativni pojmovi; tu postoje odnosi „biće“-„nebiće“, „jedno“-„nejedno“, „nešto“-„ništa“, „afirmacija“-„negacija“, „čovek“-„nečovek“, „veće“-„neveće“ itd. Elementarno i naročito formalno logičko mišljenje zamišlja apsolutnu, čvrstu granicu i razliku između pozitivne i negativne misaone odredbe.

Istorisko je logičko pitanje: šta predstavljaju dati odnosi? Pošto između „bića“ i „nebića“ nema nikakva prelaza, nikakvih stupnjeva, to je jasno da dati odnos ne može predstavljati tzv. maksimalnu ili kontrarnu razliku jedne vrste odredaba. Kako je granica između pozitivnog i negativnog pojma („biće“-„nebiće“) apsolutna to dati odnos predstavlja apsolutnu razliku ili lišenost kao što je to još Aristotel utvrdio. Ali ovde je u pitanju apsolutna razlika samo ako se radi o odnosu dveju, jedne spoljašnje i jedne unutrašnje odredbe, kako to formalna logika i ilustruje figurom A Ne A.

Međutim, ako se radi o odredbi jednog pojma, onda odnos pozitivna-negativna odredba, predstavlja protivrečnost, jer se te dve odredbe apsolutno uzajamno isključuju, kao odredbe jednog istog pojma: jedno isto nešto ne može u isti mah biti jedno i nejedno, postojeće i nepostojeće. To je elementarna formalno logička protivrečnost koju je utvrdio Aristotelj.

Nasuprot formalnoj elementarno logičkoj protivrečnosti biće-nebiće, identičnost-neidentičnost, jedno-nejedno, čovek-nečovek itd., kao uzajamno isključujućih odredaba, Hegel je koncipirao apstraktno dijalektički pojam protivrečnosti. Shodno tome pojmu pozitivna i negativna odredba ne samo što jedna drugu isključuju nego one jedna drugu i uključuju, to jest one su u isti mah i identične i protivrečne. Ova apstraktno dijalektička protivrečnost je takođe, kao što smo videli, u osnovi, subjektivno misaona, spekulativna, udravo apstraktno dijalektička.

Nasuprot apstraktnom elementarno logičkom i apstraktno dijalektičkom shvatanju odnosa suprotnosti pojmova stoji konkretno dijalektičko shvatanje kojim se stvarno prevazilaze sve jednostranosti, metafizičnost odnosno apstraktnost ranijih učenja.

Po konkretno dijalektičkom shvatanju odnosi pojmova su misaoni odraz odnosa samih predmeta to jest stvari-procesa ili njihovih odredaba. U ovakve stvari procese spadaju ne samo prirodni i društveni već i sami psihičko-misaoni procesi i pojave, ali za logiku stvari od bitnog su interesa upravo objektivno realni, van mišljena postojeći odnosi

U objektivnoj stvarnosti postoji odnos razlike ali ta razlika makoliko velika bila, nije apsolutna, nije idealna. Zbog međusobne povezanosti i uzajamne uslovenosti svih stvari i pojava, sve su razlike, u objektivnoj realnoj stvarnosti, relativne i dijalektičke. Biti konkretno dijalektički različit znači u isti mah i biti delimično istovetan. Konkretno dijalektička različitost nerazdvojna je od konkretno dijalektičke identičnosti. Realne odredbe stvari-procesa kreću se u okviru ovih dijalektički polarizovanih kategorija i samo u „čvornim tačkama“ (Engels, Lenjin) dostižu granice krajnje identičnosti ili krajnje različitosti.

Tako se čovek razlikuje od kementa, od biljke, od životinje itd., ali on je i delimice istovetan sa ovima kao prirodno biće. U tom smislu Fojerbah i Lenjin tvrde: „Tako je i čovek biće prirode kao i sunce, zvezda, pa ipak se on razlikuje od prirode“ . . . „kao što se i priroda u glavi čovekovoј razlikuje od prirode van čovekove glave“⁵⁹). Isto se tako i stvar po sebi razlikuje od stvari za nas, ali ta razlika nije apsolutna, metafizička, nego je konkretno dijalektička, „jer je ova poslednja stvarno deo ili jedna strana prve“ (Lenjin). Isti je slučaj kod svake konkretne razlike. Naprimer, trougao i četvorougao se razlikuju, ali su oni i isto po tome što su geometrijske slike, što imaju strane, uglove, temena, ose simetrije itd. Ili, naprimer, dečak i mladić se razlikuju, kao i devojka i žena, ali oni imaju i mnogo istovetnih osobina.

U opšte uzev različita su ona dva pojma koji održavaju različite predmete ili njihove odredbe.

Razlike mogu biti razne po kvantitetu i kvalitetu: po osobini, intenzitetu i stepenu. Kvalitativna razlika je osnovna, bitna razlika ako se tiče odnosa bitnih osobina koje čine predmete onim što su, tako da su njihovom promenom predmet postaje drugi. Takva je razlika kapitalističkih i socijalističkih društvenih odnosa, čijom promenom društvo postaje ne samo drukčije već postaje drugo društvo. Nasuprot odnosu korenite razlike, postoji odnos nekorenitih, manje bitnih, kvalitativnih odredaba predmeta. Takav je odnos dvaju, u osnovi, istovetnih društvenih oblika, napr. industrijskog i finansijskog kapitalizma, ili kapitalizma i kapitalističkog imperijalizma, čijom promenom društveni sistem postaje samo drukčiji ali ne i drugi.

Različitost može biti raznog stepena: prosta, manja, veća, krajnja. Razlika dve obližne stvari ili odredbe u istoj vrsti, nizu ili redu, kao i u prostom skupu stvari, je prosta. Naprimer 5 i 6, 11 i 12 su prosto različiti brojevi u navedenom smislu. Isto tako su prosto različiti i sivo i belo ili crno i sivo u nizu neutralnih boja crno-sivo-belo.

Ukoliko ima više međučlanova, prelaznih stupnjeva između dva predmeta, ili njihovih odredaba, utoliko je različitost veća a u suprotnom slučaju manja. Najveća razlika ili krajnja razlika jeste razlika krajnjih članova u jednom nizu predmeta iste vrste. Naprimer: belo-crno, novorođenče — samrtnik, nula (0) i deset (10) u nizu brojeve od nula do deset, ili $-\infty$ i $+\infty$ u nizu svih prirodnih projava itd. su krajnje razlike.

Posmatrane razlike su, u osnovi, konkretne elementarno logičke, to jest to su u osnovi razlike relativno prostih i statičkih predmetnih odredaba. Ali odnos razlike, makakav, bio, uvek ima i svoju bitno dijalektičku stranu koja se

⁵⁹) L. Feuerbach, Werke, Bd. VII, Stuttgart 1903, p. 516 i Lenin, Materijalizam i empirik., str. 116

sastoji u tome što nema različitosti bez istosti niti je moguća razlika bez odnosa jednog prema drugom: nekakva razlika van odnosa jednog prema drugom, razlika prosto identičnog, jednog, u njemu samom, je formalno logička apstrakcija.

Dijalektičnost kategorije razlike sastoji se i u tome što razlika može biti i pokretna, rastuća ili opadajuća. Tako razlika između maksimalne i minimalne dnevne temperature u istom mestu časa opada časa raste, prema godišnjim dobima. Razlika brzina između dva voza od kojih jedan ulazi u stanicu a drugi izlazi sve je veća, dok je razlika brzina dva voza, od kojih jedan polazi iz stanice a drugi vozi ispred njega punom brzinom, sve manja. Razlika u gustini vode sve je veća ukoliko se temperatura vode kreće ka +4 C. Razlika između kapitalističke stare Jugoslavije i socijalističke FNRJ sve je veća ukoliko se u novoj Jugoslaviji sve više izgrađuje socijalističko društvo. Razlika između neznanja i znanja sve je veća kod čoveka koji povećava svoje znanje itd. itsl.

Razlika krajnjih članova (predmeta ili predmetnih odredaba) u jednom nizu od više članova ili razlika krajnjih vrsta u jednom rodu — to je suprotnost. Uopšte uzev krajnja razlika jeste suprotnost. Međutim ova krajnost razlike može biti dvojaka:

1. To je odnos krajnjih predmeta jedne vrste ili jednog roda. Naprimera, suprotnost: belo-crno, najbolje-najgore, desno-levo, gore-dole itd., ukoliko ove odredbe predstavljaju krajnje članove između kojih postoji makar jedna srednja, prelazna, odredba („sivo“, „dobro“, „sredina“ itd.). Ovo je poznata kontrarna suprotnost aristotelovske logike klasa. Ova suprotnost je konkretna elementarno logička suprotnost ukoliko se u njoj radi o misaonom odrazu objektivno realno postojećih predmeta ili njihovih odredaba.

2. Krajnost razlike, međutim, može postojati i javiti se i samo između dve predmetne odredbe, ukoliko su te odredbe dijalektički polarizovane i ako se radi o odredbama procesa (kretanja, menjanja i razvoja). Ovakvu suprotnost predstavljaju odnosi: sadržaj — forma, nužnost — slučajnost, uzrok — efekat, opšte — posebno itd. Ove predmetne odredbe nisu samo različite. One ne predstavljaju ni konkretnu elementarno logičku krajnju razliku članova jednog niza, tj. kontrarnu suprotnost, jer ovde su u pitanju kategorijalne odredbe dvojne polarizacije: između sadržaja i forme nema nikakve srednje (elementarno logičke statičke odredbe), kao ni između uzroka i efekta itd. Ovde se radi o konkretno dijalektičkim odredbama samih objektivno realnih predmeta i o konkretno dijalektičkoj suprotnosti. Dijalektičnost tih kategorija čini: 1. to što te kategorijalne predmetne odredbe nisu metafizički odvojene jedne od drugih; 2. njihova dijalektička polarizovanost, tj. uzajamna uslovljenost postojanja, tako da nema jedne bez

druge, nema sadržaja bez forme, ni uzroka bez efekta, ni obrnuto i 3. što se te odredbe dijalektički kreću, bore međusobno, prelaze jedne u druge. Dijalektičke suprotnosti nisu suprotnosti krutih, statičkih, već živih, pokretnih, razvojnih — dijalektički polarizovanih kategorija: „dijalektika posreduje između suprotnosti“ . . . „ona pokazuje kako i gde suprotnosti prelaze jedna u drugu“ (Engels).

U čemu se sastoji dijalektička suprotnost jasno je pokazao Engels na primeru odnosa atrakcije i repulsije. Nasuprot metafizičkom, apsolutnom, razdvajanju ili izjednačavanju atrakcije i repulsije Engels zasniva stvarno dijalektičko shvatanje odnosa suprotnosti odbacujući obe metafizičke koncepcije: „Za dijalektičko shvatanje uopšte ne mogu postojati te dve mogućnosti. Čim je dijalektika, oslanjajući se na rezultate . . . prirodno naučnog iskustva, dokazala da su sve polarne suprotnosti uopšte uslovljene međusobnom naizmeničnom igrom obaju suprotnih polova, da rastavljanje i suprostavljanje ovih polova postoji samo u njihovoj uzajamnoj pripadnosti i sjedinjavanju, i obratno: da njihovo sjedinjavanje postoji samo u njihovom rastavljanju, njihova uzajamna pripadnost u njihovom suprotstavljanju, — (onda) ne može biti govora ni o nekom konačnom izjednačenju repulsije i atrakcije, ni o nekoj konačnoj podeli kretanja na jednu polovinu, a drugog na drugu polovinu materije, dakle, ne može biti govora ni o međusobnom izjednačavanju ni o apsolutnom rastavljanju oba pola. To bi bilo isto tako kao kada bi se, u prvom slučaju, tražilo da se severni i južni pol nekog magneta međusobno izjednače jedan s drugim, a u drugom slučaju, prepilivši magnet po sredini između oba pola, da se ovde dobije severna polovina bez južnog pola, a tamo južna polovina bez severnog pola“⁶⁰).

Uopšte uzev u stvarnoj dijalektičkoj suprotnosti suprotni polovi čine borbenu jedinstvo ili živo jedinstvo suprotnosti u kome jedan član ne postoji bez drugog u jedinstvenom procesu. Takve konkretno dijalektičke suprotnosti predstavljaju: u oblasti fizičkohemiskih pojava: suprotnost polova (oblika, funkcije), nasleđivanje-prilagođavanje; u društvu: živa suprotnost vladajuće i potčinjene klase, branjenje-napadanje, jurišanje-bežanje, napadanje-povlačenje itd.; u oblasti misaonih procesa: analiziranje-sinteziranje, indukcija-dedukcija itd. Konkretno dijalektičke suprotnosti su i: ulaženje-izlaženje, odlaženje-vraćanje, kretanja u suprotnim pravcima sever-jug, istok-zapad, pitanje-odgovaranje, delanje-trpljenje itd.

Valja napomenuti da statička kvalitativna određenost, napr. nalaženje desno ili levo, gore ili dole ili sl., predstavljaju konkretnu elementarno logičku kontrarnu suprotnost, jer kod ovih suprotnosti uvek postoji nešto „srednje“, neki prelazni član (od-

⁶⁰) Engels, Dijalektika prirode, n. n. m. str. 69

redba): između desnog i levog položaja je srednji, kao i između gornjeg i donjeg. Ali čim se radi o kretanju po određenom pravcu sever-jug, onda se nužno radi o stvarnoj dijalektičkoj suprotnosti kretanja po bipolarnoj, suprotnosti, naprimer, sever-jug. Nekakvo srednje kretanje po ovom pravcu, nije moguće, ne postoji*), kao što ne postoji ni nekakva srednja odredba između pozitivnog i negativnog pola ili neka „srednja radnja“ između sabiranja i oduzimanja ili između množenja i deljenja itd. Isto tako i u dijalektičkoj suprotnosti vladajuće i potčinjene klase postoji samo suprotnost vladanje — potčinjavanje, eksploataisanje — biti eksploataisan.

Da li je određena suprotnost konkretna elementarno logička ili konkretno dijalektička to zavisi od prirode samih predmetnih odredaba: ukoliko su ove više relativno statičke, završene, konačne, suprotnost je konkretna elementarno logička; ukoliko su iste pokretne, procesualne, suprotnost je dijalektička. Ovo je naročito slučaj kod odnosa složenih stanja. Naprimer, odnos „živo-mrtno“ predstavlja elementarno logičku suprotnost ako je u pitanju suprotnost relativno konačnih, završenih stanja jednog organizma, to jest potpuno živog organizma (ili ćelije) sa svima osnovnim životnim procesima i leša lišenog osnovnih životnih procesa. Međutim suprotnost „život smrt“ u smislu suprotnosti življenja-umiranja, kao jedinstvenih ali suprotnih procesa u jednom istom organizmu, — to je konkretno dijalektička suprotnost, ista kao i borbena suprotnost procesa nasleđivanja-prilagođavanja ili borbena suprotnost buržoazije i proletarijata ili birokratskih i socijalističkih tendencija posle pobede proletarijata u socijalističkoj revoluciji, itd.

Govoreći o borbi suprotnosti Engels određuje i pojam konkretno dijalektičke protivrečnosti i odnos suprotnosti i protivrečnosti: „Protivrečnost između društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja ispoljila se kao suprotnost između proletarijata i buržoazije“⁶¹). I dalje „Protivrečnost između društvene proizvodnje i kapitalističkog prisvajanja reproducira se kao suprotnost između organizacije proizvodnje u pojedinačnoj fabrici i anarhije proizvodnje u celom društvu“ (286). Po prvom stavu izlazi da je suprotnost „ispoljenje“ protivrečnosti, a po drugom da je suprotnost „reproduciranje“ protivrečnosti. Većina marksista, među njima i Staljin, drže se prve, u osnovi spoljašnje odredbe odnosa suprotnosti i protivrečnosti. Nasuprot ovome druga odredba je sadržajnija ali i suviše opšta. Međutim sam Engels, a naročito Lenjin, određuje sasvim konkretno, dakle i precežno,

*) Granične slučajeve predstavlja kretanje sa same tačke Severnog pola — samo na jug, a sa tačke Južnog pola — samo na sever.

⁶¹) Engels, Anti-Dühring, Zagreb, Naprijed 1945, str. 284.

pojam stvarne dijalektičke protivrečnosti i odnosa ove prema suprotnosti.

I Engels i Lenjin polaze od genijalnog Hegelovog stava koji se i ovde mora istaći a koji glasi: „Tek doterane na oštricu protivrečnosti, reznovrsnosti se međusobno pokreću i oživljavaju i u njoj postižu negativnost koja je unutrašnja pulsacija samokretanja i životnosti“⁶²). Bez obzira na idealističku osnovu i apstraktno dijalektički pojam „negativnost“, Hegel je ovim stavom shvatio, makar samo u apstraktno dijalektičkom vidu dijalektike pojmova, suštinu stvarnog dijalektičkog precisa i same protivrečnosti.

Po Hegelu prosta različitost je odnos međusobno indifrentnih odredaba; suprotnost je odnos dijalektički polarizovanih odredaba, a protivrečnost je „na vrhunac doterana“, „auf die Spitze getriebene“, razlika ili suprotnost.

Engels konkretizuje Hegelovo apstraktno dijalektičko shvaćanje protivrečnosti. Engels pre svega utvrđuje da je protivrečnost realna suštinska odredba samih materijalnih procesa. „Razvoj putem protivrečnosti“ jeste „međusobno prožimanje polarnih suprotnosti i preloženje jednih u druge kada su one dovedene do krajnosti“⁶³). Znači, dijalektički polarizovane kategorijalne odredbe suprotnosti, krajnje zaoštrene, predstavljaju protivrečnost. To biva u određenim konkretnim uslovima: „na određenoj se tački jedan pol pretvara u drugu“ (206). Te određene tačke su tačke skokovitog, dijalektičkog, prelaza, naprimer „agregatna stanja su čvorne tačke gde kvantitativne promene prelaze u kvalitativne“ (298). Takvu tačku dostižu dijalektičke suprotnosti i u kritičnim društvenim momentima: „U istoriji se kretanje u suprotnostima naročito ističe u kritičnim epohama... U takvim časovima preostaje narodu izbor samo između dva pola dileme: ili-ili!, a pritom se pitanje uvek postavlja sasvim drukčije nego što bi to želeli politizirajući filistri svih vremena“ (216). I Engels navodi kao primer ovoga protivrečan položaj nemačkog filistra 1848 g. kada se ovaj, neočekivano, i protiv svoje volje, našao pred dilemom: „povratak pooštrenoju reakciji ili nastavak revolucije sve do republike“; i filistar se nužno opredelio za reakciju a protiv revolucije.

Preciznu konkretno dijalektičku definiciju protivrečnosti daje Lenjin: „identitet suprotnosti... jeste priznanje (otkriće) protivrečnih, uzajamno isključujućih, suprotnih tendencija u svima pojavama i procesima prirode (i duha i društva u tom broju)“. Znači, protivrečne su uzajamno isključujuće suprotne razvojne tendencije pojava i procesa. Kao primere protivrečnih procesa

⁶²) Hegel, Werke, Bd. IV, II Teil, p. 61

⁶³) Engels, Dijalektika prirode, n. n. m. str. 13

Lenjin navodi: u matematici deferencijal i integral, u fizici pozitivan i negativan elektricitet, u hemiji spajanje i disocijacija atoma, u nauci o društvu klasna borba.

Nužno je naglasiti da su svi navedeni pojmovi odrazi stvarnih, realno postojećih stvari — procesa objektivne materijalne stvarnosti, dok se pod negativnim pojmovima takođe zamišljaju stvarni činioci ili njihove razvojne tendencije. Klasnu protivrečnost kapitalističkog društva ne čini buržoazija i neburžoazija (u koju spadaju sve moguće klase sem buržoazije) — što sledi shodno apstraktno dijalektičkom pojmu protivrečnosti — nego tu protivrečnost čine: konkretna realno postojeća eksploatatorska klasa buržoazija i isto takva realna eksploatisana klasa — proleterijat (a ne nekakva neodređena „negativnost“, „nebiće“ jedne odnosno druge klase).

Konkretno dijalektička protivrečnost pojmova jeste misaoni odraz uzajmnog isključivanja dveju polarizovanih dijalektičkih odredaba jedne pojave-procesa u momentu krajnje zaoštrenosti njihove borbe i uzajmnog prevazilaženja u novu pojavu. Momenti takve, krajnje zaoštrenosti borbe suprotnosti predstavljaju „čvorne tačke“, skokovite prelaze, kritične periode — kraće ili duže — u kojima se vrši revolucionarni preobražaj pojava prirode, društva ili mišljenja, jednih u druge. Konkretno uzev samo za vreme ovih, kritičkih trenutaka, postoji protivrečnost činilaca ili razvojnih tendencija određene stvari-procesa kada se ti činioци uzajmno isključuju i prevazilaze dok se u ostalom periodu razvoja stvarno vodi samo borba njihovih suprotnosti u njihovom jedinstvu. Tako klasne suprotnosti dostižu stupanj protivrečnosti samo i tek u periodu revolucionarnog preobražaja određenog društva, koji preobražaj, ukoliko je revolucionarna, bitan, i jeste moguć jedino na osnovu te protivrečnosti. Tendencija razvoja buržoazije i proleterijata su u osnovi, u suštini, protivrečne, od početka do kraja razvoja kapitalističkog društva. Ali u pojavi buržoazija i proleterijat predstavljaju dijalektičko jedinstvo i borbu suprotnosti (kao i pozitivan i negativan pol magneta) sve do momenta vrhunca, do momenta krajnje zaoštrenosti njihovih borbe kada se i u pojavi ispoljava njihova suštinska protivrečnost kroz koju se rađa novo društvo. Zato do tog trenutka ili faze, dokle postoji u pojavi samo borba i jedinstvo suprotnosti buržoazije i proleterijata, dotle postoji, u suštini, isto kapitalističko društvo, a od faze krajnje zaoštrenosti borbe suprotnosti to jest protivrečnosti samih pojava nema više jednog društva: to je proces revolucionarnog preobražaja jednog društva u drugo društvo.

Kada kažemo da odnos klasa u suštini čini protivrečnost vladajuće i potčinjene klase, to znači da su eksploatatorska i eksploatisana klasa od svojih klica do svojih poslednjih trenutaka postojanja i razvoja u suštini nepomirljive, to jest da nisu

nikada niti se mogu izmiriti, jer borba, protivrečnost, čini suštinu njihova odnosa. Ali u pojavi te klase mogu i stvarno predstavljaju, pored suštinske apsolutne borbe i nepomirljivosti, i pojavno relativno jedinstvo suprotnosti (raznih stepena i oblika).

Konkretna dijalektičku protivrečnost valja razlikovati od konkretne elementarno logičke protivrečnosti kao i od formalno logičke protivrečnosti.

Formalno logička (elementarna) protivrečnost jeste protivrečnost jednog pozitivnog i apstraktno logički prosto negiranog tog pojma, naprimer: jeno-nejedno, biće-nebiće itd. Ova protivrečnost je u osnovi misaona protivrečnost i ona je samo privid konkretne elementarno logičke protivrečne određenosti objektivne stvarnosti.

Apstraktno dijalektička protivrečnost („sve je biće i nebiće“) je takođe, u osnovi, subjektivno misaona, a objektivno uzev ona je samo privid objektivne realne dialektičke protivrečnosti.

Konkretna elementarno logička protivrečnost jeste uzajmno isključujuća suprotnost dveju pozitivnih relativno statističkih odredaba predmeta. Naprimer ceo broj je ili paran ili neparan, labud je beo ili crn, normalno razvijen čovek je ili muškog ili ženskog pola itd.

Konkretna elementarno logička protivrečnost je samo graničan poseban slučaj konkretno dijalektičke protivrečne određenosti celokupe objektivne stvarnosti.

Odnos između konkretne elementarno logičke i konkretne dijalektičke protivrečnosti je sledeći:

1. Elementarno logička protivrečnost jeste protivrečnost završenih, relativno statističkih predmetnih odredaba; svaka od ovih odredaba je jedna, to jest u sebi prosto identična, a druga ista takva protivrečna joj odredba potpuno joj je spoljašnja. Naprimer, u konkretnom slučaju međusobno isključujućih odredaba crne i bele boje kod labuda, konkretna elementarno logička protivrečnost se sastoji u tome što labud realno može biti samo beo (jedno) ili samo crn (drugo jedno).

Ustvari elementarno logički protivrečne odredbe nikada ne postoje obe ujedno u isti mah u jednom istom predmetu već je uvek realno postojeća samo jedna. Dakle, konkretna elementarno logička protivrečnost dopušta protivrečnost samo u mogućnosti („Labud je beo ili crn“, „Ceo broj je paran ili neparan“) dok je, tu protivrečnost, iz stvarnosti isključuje, jer se u stvarnosti ograničava i dopušta postojanje samo završenih, relativno statističkih, prosto identičnih, jednih, odredaba.

Nasuprot ovome konkretno dijalektička protivrečnost se tiče unutrašnjih procesa u jednoj istoj pojavi, u jednom istom predmetu, u kome protivrečne razvojne tendencije realno postoje ujedno i u isti mah. Naprimer atrakcija i repulsija su unutrašnje povezane u jednom istom telu tako da postoje samo dijalektički polarizovane, to jest protivrečne odredbe uključuju jedna drugu,

postoje samo u vezi jedna na osnovu druge. Kada bi atrakcija — repulsija, ili proleterijat — buržoazija, predstavljale odnos elementarno logičke protivrečnosti, onda bi atrakcija isključivala repulsiju iz jedne pojave, a buržoazija bi isključivala proleterijat iz kapitalističkog društva. Međutim sama za sebe atrakcija, bez repulsije, ne postoji, kao što ne postoji ni sama buržoazija bez proleterijata (ni obrnuto). Upravo ovde je jasna razlika između elementarno logičke i stvarne dijalektičke protivrečnosti: prva isključuje protivrečnu odredbu iz jednog predmeta a druga je uključuje. Po elementarno logičkom shvatanju protivrečne odredbe postoje samo kao međusobno isključujuće moguće odredbe u odnosu na isti predmet dok po konkretno dijalektičkom shvatanju protivrečne predmetne odredbe postoje (razvijaju se) ujedno i u isti mah u jednoj istoj pojavi (atomu, organizmu, društvu, pojmu).

2. Elementarno logička protivrečnost ne sadrži momenat ili fazu identifikovanja, prožimanja protivrečnih odredaba, kada se protivrečne odredbe uzajamno dijalektički prevazilaze u novu odredbu, na osnovu čega i nastaju nove pojave odnosno nove stvari-procesi. Elementarno logička protivrečnost ne odnosi se na proces već na relativno statički momenat ili fazu postojanja predmeta. Elementarno logički protivrečni pojmovi odraz su samo relativno mirnih momenata razvoja kada predmet ima, bar u pojavi, samo jednu odredbu (samo crn ili samo beo kod labuda, samo par ili samo nepar kod celog broja).

Doduše i elementarno logička protivrečnost sadrži izvestan proces, isvesnu borbu, ali ta se borba odigrava u samom mišljenju i to u odnosu na mogućnost predmetne odredbe ali ne i njenu stvarnost, jer se stvarna predmetna određenost shvata kao neprotivrečna (prosto identična u smislu elementarno logičke identičnosti tj. jednosti).

Naprotiv konkretno dijalektička protivrečnost se tiče protivrečnosti samih realnih pojava i ta protivrečnost sadrži kao svoj suštinski momenat upravo prožimanje, identifikovanje protivrečnih odredaba. „Dijalektika — kaže Lenjin — je učenje o tome kako suprotnosti mogu biti i kako bivaju (kako postaju) identične, — pri kojim uslovima one bivaju identične, pretvaraju se jedne u druge, — zbog čega ljudski um ne sme da shvata te suprotnosti kao mrtve, ščvrnute, nego kao žive, uslovljene, pokretljive, kao suprotnosti koje se pretvaraju jedna u drugu“.

3. Konkretna elementarna logička protivrečnost ne sadrži razdvajanje jednog na njegove protivrečne strane ili procese ili razvojne tendencije, što je druga bitna strana dijalektičke protivrečnosti po Lenjinu (pored identifikacije protivrečnih odredaba).

Po elementarno logičkoj protivrečnosti predmet je samo jedno ili drugo. Po konkretno dijalektičkoj protivrečnosti svaka pojava je dijalektički složena i od svog početka sadrži protivrečne činioce. Tako kapitalistički način proizvodnje od samog

svog začetka nosi u sebi protivrečnost rada i kapitala, buržoazije i proleterijata itd. I u diktaturi proleterijata od samog njenog početka javljaju se protivrečne tendencije njenog razvitka: birokratske i socijalističke. Ta se protivrečnost sastoji u tome što diktatura proleterijata mora krenuti ili ka jačanju države, ka jačanju birokratskog državnog sistema, ili — ka jačanju svesne i organizovane uloge i faktičkih prava masa u privredi, u komunama.

Uopšte uzet konkretno dijalektičke odredbe razlike, suprotnosti i protivrečnosti su objektivno realne odredbe samih pojava objektivne stvarnosti koju u suštini čine „kompleksi procesa„ (Engels).

Elementarno logički odnosi suprotnosti su samo suprotnosti relativno prostih i relativno statičkih momenata objektivne stvarnosti.

Da li dve predmetne odredbe predstavljaju razliku ili suprotnost ili protivrečnost — i kakvu — to zavisi od sasvim konkretnih uslova postojanja ili faze razvoja onih predmeta čije su to odredbe.

Pojmovi biće-nebiće, jedno-nejedno, veće-neveće itd. su odnosi formalne elementarno logičke protivrečnosti, jer je negativen pojam misaona odredba, bar neposredno uzet i u osnovi, a taj pojam se isključuje sa pozitivnim pojmom.

Odnos crno-belo nije uvek i jedino odnos tzv. kontrarne suprotnosti kao što uči formalna elementarna logika. Od sasvim konkretnih uslova zavisi šta ovaj odnos predstavlja: ako su u pitanju samo dva kvaliteta boje koji se mnogo ne razlikuju, takvo crno i belo su samo različiti. Samo logički formalist može tvrditi da se i ovde nalazi — ili bar zamišlja — srednji kvalitet između crnog i belog (nekakvo sivo) te da se belo i crno uvek i nužno suprotni. Ali ako ovo „sivo“, u konkretnom slučaju, nije dato, onda ostaje da je konkretno realni odnos njihov ovde upravo — razlika. Međutim ako se crno i belo, u drugom konkretnom slučaju, mnogo razlikuju, naprimer da je jedno zatvoreno crno a drugo jako belo, ili da između njih postoje prelazne nijanse (sivo), onda su takvo crno i takvo belo suprotni. Najzad ako se u konkretnom slučaju dvojne moguće određenosti crno i belo međusobno stvarno isključuju, kao kod labuda koji je ili beo ili crn, onda crno-belo predstavljaju konkretnu elementarno logičku protivrečnost.

Složene dijalektičke odnose suprotnosti nalazimo u svim razvojnim procesima prirodnim, društvenim i misaonim.

Sušтина nuklearnih procesa sigurno se sastoji u procesima stupnja u odnose suprotnosti i protivrečnosti osnovnih činilaca atoma tj. p, n, m, e, \bar{e} itd.

Vrlo izraziti su ovi odnosi u društvenim dešavanjima. Tako reformaciju u Nemačkoj na početku (1517 g.) predstavlja jedinstven buržoasko-kmetški pokret protiv rimskog sveštvenstva

kao feudalnog ugnjetača i eksploatatora. U prvi mah, tj. dok buržoazija još nije bila istupila kao klasa nego kao predstavnik svih potlačenih, buržoaski i kmetsko-sirotinjski pokret samo se razlikuju u zajedničkom odnosu protivrečnosti preme rimskom sveštenstvu — bar u pojavi. Oba pokreta, kao i njihovi nosioci, buržoazija i kmetovi sa gradskom sirotinjom, istupaju pod jedinstvenom parolom koju je Luter izrazio poznatim povikom: . . . „Zašto da ne napadamo te štetočinske učitelje, dangube, papiste, kardinale, popove i sve prijatelje rimske Sodome svim mogućim oružjem i ne operemo svoje ruke njihovom kralju?“ Znači u prvoj fazi reformacije postojala je protivrečnost između feudalnog rimskog sveštenstva s jedne i nemačke buržoazije i kmetsva s druge strane, koji se tada razlikuju međusobno.

Međutim ukoliko se reformacija dalje razvijala i ukoliko je buržoazija nastupala sve otvorenije kao klasa za sebe sa svojim posebnim, eksploatatorskim interesima, raniji odnos različite buržoazije u začetku i kmetsva pretvara se u suprotnost jasno izraženu u Engleskoj konstataciji da su luterovci „hteli da slome samo moć sveštenstva, zavisnost od Rima i katoličke hijerarhije i da se obogate konfiskacijom crkvenih imanja“, dok su predstavnici kmetske klase i nižeg plemstva smatrali „da je došao dan obračuna sa svima tlačiteljima“. Ova suprotnost između razvojnih tendencija buržoazije i kmetstva jasno se ispoljila u Luterovom gašenju revolucionarnog žara i rasplamsavanju revolucionarnog pokreta kmetstva. U ovoj fazi reformacije, Luter, na poziv Huterov za produženje revolucionarne borbe, odgovara konzervativno-hrišćanskom parolom da „ne bi želeo da brani Jevanđelje i veru silom i prolivanjem krvi“ . . .

Hajzad, u završnoj fazi reformacije, odnos između buržoazije i kmetstva, bar u svom najizrazitijem obliku sukoba kontrarevolucionarnih luterovaca i revolucionarnih mincerovaca, prestavlja protivrečnost. U ovoj fazi luterovci teže da učvrste svoje osvojene eksploatatorsko klasne pozicije dok mincerovci teže uništenju svih klasa i privatne svojine. U Alštedskom programu Mincer ističe kao cilj svoje borbe „takvo društveno stanje u kome nema nikakvih klasnih razlika, nikakve privatne svojine“ (Engesl). Luter sada u ime buržoazije, u krajnje zaoštrenoj borbi, upravo u protivrečnom odnosu prema kmetstvu, objavljuje revolucionarnim kmetovima rat do istrebljenja sa zahtevom: „Ko može neka ih ubija, davi i probada, javno i tajno, kao što se tamane besni psi!“ A i Mincer, u ime Saveza kmetova, proklamuje plemićima i gospodi borbu bez poštete: „ . . . knezove i gospodu treba pozvati da se pridruže; a ako ne (pristanu) neka ih savez prvom prilikom pokori ili pobije“. U logici klasne borbe ovo prestavlja fazu protivrečnog odnosa između buržoazije i kmetstva i ona se završila pobjedom buržoaske reformacije.

Sličan razvoj klasnih odnosa od najpre ispoljene razlike, u početnoj fazi, suprotnosti u srednjoj fazi i suštinske protivrečnosti u završnoj fazi revolucije nalazimo i u francuskoj buržoazskoj revoluciji (odnosi ebertovaca i dantonovaca, „grupe besnih“ Žaka Ru i „belog terora“) kao i u našoj građanskoj a i socijalističkoj revoluciji.

U srpskoj buržoazskoj revoluciji seoska buržoazija i sirotinja istupaju isprva jedinstveno protiv feudalno-turskog ropstva: zajedno se bore i knezovi i trgovci i „golači“. Kasnije, u srpskoj buržoazskoj državi, diferenciraju se buržoazija i proletarijat i njihov odnos se ispoljava kao suprotnost i, najzad, u svojoj pravoj suštini, to jest kao protivrečnost — u staroj Jugoslaviji i za vreme NORata, kada se gro buržoazije fašizira i stupa na stranu fašističkih okupatora u odlučujućoj borbi protiv radničke klase i radnog naroda u celini.

Kako se odnos suprotnosti buržoazije i proletarijata pretvara u protivrečnost, kao ispoljenu suštinu njihovog klasnog odnosa, to se može jasno pratiti kroz zaoštavanje odnosa između buržoazije i radničke klase u staroj Jugoslaviji, ne samo na ekonomskom nego i na političko-ideološkom polju, upravo u svima tendencijama razvoja ovih antagonističkih klasa.

Istoriska dešavanja pružaju uopšte ubedljive primere upravo sadržajno razvojnih, konkretno dijalektičkih odnosa razlike, suprotnosti i protivrečnosti, u njihovim međusobnim prelazima i isprepletanosti u kompleksima istoriskog zbivanja. Od bitne je važnosti pri ovome shvatiti ove odnose upravo kao realno sadržajne i dijalektičko razvojne. Jedino takvim shvatanjem može se shvatiti i naučno objasniti i istoriski razvojni proces razaranja buržoazskog i rađanja socijalističkog društva.

Za razliku od ovog, naučnog, shvatanja odnosa suprotnosti i protivrečnosti, karakteristično je za metafizička i formalno logička shvatanja da ona ili odriču postojanje realne protivrečnosti uopšte, ili je potiskuju van mišljenja u iracionalnu stvarnost, ili te odnose shvataju po formalno logičkoj shemi „A-ne A“ ili po apstraktno dijalektičkoj shemi „i jeste i nije“.

Nasuprot ovim shvatanjima odnosa suprotnosti i protivrečnosti, konkretno dijalektičko, to jest realnosadržajno i dijalektički razvojno posmatranje pokazuje kako se u toku razvoja menja i priroda odnosa pojava i njihovih činalaca, koji razvijajući se ne mogu stalno pretstavljati jedan te isti odnos, na primer samo razliku ili samo suprotnost već nužno mora doći i do ispoljenja suštinskog odnosa protivrečnosti kao krajnje zaoštrene suprotnosti, ukoliko se radi o stvarnom razvoju, o rađanju novog.

Utvrđujući odnose stvarnih pojava, njihovih činilaca i svojstava u toku njihova razvoja konkretno dijalektička teorija prevazilazi jednostranosti, pogrešnosti, shematizam i formalizam

formalno logičkih učenja (elementarnih i dijalektičkih) o odnosima suprotnosti pojmovā.

Kao realno konkretno istinita konkretno dijalektička teorija ima ne samo opšte teoretski, logički i naučni značaj, već i društveno praktični značaj saznanja stvarnosti i pravilnog delanja u cilju menjanja prirodne, društvene i psihičko-misaone stvarnosti, jer to delanje nije moguće bez otkrića različitih, suprotnih i protivrečnih činalaca i tendencija razvoja u svima pojavama prirodnim, društvenim i misaonim. Otkriti te odnose u nuklearnim, biološkim, društvenim a i misaonim pojavama, to znači saznati suštinu i zakone razvoja tih pojava. U tom smislu Lenjinov stav: „Razdvajanje jedinstvenog i saznanje njegovih protivrečnih delova . . . jeste suština . . . dijalektike“, jeste suštinski princip objektivno istinitog saznanja a time i teoriske strane naprednog menjanja sveta.

B. V. Šešić

ÜBER DIE VERHÄLTNISSE ZWISCHEN GEGENSATZ-UND WIDERSPRUCHSBEZIEHUNGEN

(Zusammenfassung)

Die vorliegende Abhandlung behandelt das Problem der Verhältnisse zwischen logischen Gegensatz- und Widerspruchsbeziehungen, „den schwersten Teil der Logik“, nach Hegels Worten.

Der Verfasser geht von der Tatsache aus, dass die Schwierigkeiten der Aristotelischen Lehrsätze über die genannten Beziehungen bis jetzt ungelöst geblieben sind und dass gerade in der gegenwärtigen Logik gegensätzliche Auffassungen zu den erwähnten Beziehungen vorkommen. So sind z. B. die Beziehungen „A — non A“ in der klassischen Logik als — Widerspruch, in der neuen Logik, von B. Erdmann und W. Wundt, als „die Beziehung der unbestimmten Verschiedenheit“ und von D. Nedeljković — als Beziehung des Gegensatzes aufgefasst.

Die vorliegende Abhandlung ist in fünf Teile eingeteilt. Im ersten Teil sind die Aristotelische Lehre, sowie ihre Schwierigkeiten und die Kritik dazu, durchgeführt. Im zweiten wird die formal-logische Lehre kritisch behandelt. Im dritten Teil sind verschiedene Versuche F. H. Bradleys, Chr. Sigwarts, B. Erdmanns und D. Nedeljković über eine Konkretisierung der formal-logischen Lehre kritisch dargelegt. Im vierten Teil wird die abstrakt-dialektische Lehre Hegels eingehend und kritisch betrachtet, von Standpunkte des dialektischen Materialismus. Zuletzt, in fünften Teile der Abhandlung macht der Verfasser einen Versuch, sich auf die Lehrsätze des dialektischen Materialismus und die Ergebnisse der gegenwärtigen Natur — und Gesellschaftswissenschaften stützend, eine dialektisch-materialistische systematische Lehre zu begründen.

Die Grundauffassung des Verfassers besteht darin, dass die logischen Gegensatz — und Widerspruchsbeziehungen subjektiv, in Denkprozessen, aber auch objektiv, in realen Gegenstandsbestimmungen, in jedem

bestimmten Falle und im verschiedenen Masse, gegründet seien. Die Beziehungen „A — non A“ und „A irgend ein non A“ stellen sich in der Auffassung nicht bloss als ein abstrakter Widerspruch, sondern auch als ein Gegensatz, ja sogar, im konkreten Falle, als ein blosser Unterschied dar. Die Beziehung von zwei konkreten Bestimmungen „a — b“ stellt sich, in einem konkreten Falle, als Unterschied, in einem anderen bestimmten Falle, als ein realer Gegensatz und in der „kritischen Phasis“ eines dialektischen Entwicklungsprozesses als ein realer Widerspruch dar.

Zuletzt behandelt der Verfasser das Problem der dialektischen Übergänge der Gegensatzs- und Widerspruchsbeziehungen zwischeneinander.
